UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

Unit - 2

2.1 वैदिकसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययनम्

Syllabus

Subunit – 2.1 - ऋग्वेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
1.	2.1.a	अग्निसूक्तम्
2.	2.1.b	वरुणसूक्तम्
3.	2.1.c	सूर्यसूक्तम्
4.	2.1.d	इन्द्रसूक्तम्
5.	2.1.e	उषसूक्तम्
6.	2.1.f	पर्जन्यसूक्तम्
7.	2.1.g	अक्षसूक्तम्
8.	2.1.h	ज्ञानसूक्तम्
9.	2.1.i	पुरुषसूक्तम्
10.	2.1.j	हिरण्यगर्भसूक्तम्
11.	2.1.k	वाक्सूक्तम्
12.	2.1.l	नासदीयसूक्तम्

Subunit – 2.1.1 – शुक्लयजुर्वेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
13.	2.1.1.a	शिवसंकल्पसूक्तम्
14.	2.1.1.b	प्रजापतिसूक्तम्

Subunit – 2.1.2 – अथर्ववेदस्य सूक्तानि

Sl. No.	Topics	
15.	2.1.2.a	राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम्
16.	2.1.2.b	कालसूक्तम्
17.	2.1.2.c	पृथिवीसूक्तम्

Subunit – 2.2 – ब्राह्मणसाहित्यम्

Sl. No.	Topics	
18.	2.2.1	प्रतिपाद्यविषयः तथा च विधिभागः
19.	2.2.2	अग्निहोत्रयज्ञः
20.	2.2.3	अग्निष्टोमयज्ञः
21.	2.2.4	दर्शपूर्णमासयज्ञः
22.	2.2.5	पञ्चमहायज्ञः
23.	2.2.6	शुनःशेपः आख्यानम्
24.	2.2.7	वाङ्मनसोः आख्यानम्

Subunit – 2.3 – उपनिषद्-साहित्यम्

Sl. No.	Topics	
25.	2.3.1	ईशावास्योपनिषद्
26.	2.3.2	कठोपनिषद्
27.	2.3.3	केनोपनिषद्
28.	2.3.4	वृहदारण्यकोपनिषद्
29.	2.3.5	तैत्तिरीययोपनिषद्
30.	2.3.6	श्वेताश्वतरोपनिषद

Subunit – 2.4 – वैदिकव्याकरण - निरुक्त - वैदिकव्याख्यापद्धतिनां विवरणम्

Sl. No.	Topics	
31.	2.4.1	ऋक्प्रातिशाख्यम्
32.	2.4.1.a	समानाक्षराणि
33.	2.4.1.b	सन्ध्यक्षराणि
34.	2.4.1.c	अघोषाः
35.	2.4.1.d	सोष्माः
36.	2.4.1.e	यमाः
37.	2.4.1.f	स्वरभक्तिः
38.	2.4.1.g	रक्ताः
39.	2.4.1.h	संयोगः
40.	2.4.1.i	प्रगृह्य
41.	2.4.1.j	रेफितः
42.	2.4.2	निरुक्तम्
43.	2.4.2.a	पदचतुष्टयम्
44.	2.4.2.a.1	नामानि
45.	2.4.2.a.2	आख्यातविचारम्
46.	2.4.2.a.3	भावविकाराः
47.	2.4.2.a.4	उपसर्गाः
48.	2.4.2.a.5	निपाताः
49.	2.4.3	निरुक्ताध्ययनस्य प्रयोजनम्
50.	2.4.4	निर्वचनसिद्धान्तः
51.	2.4.4.a	वर्णागमः
52.	2.4.4.b	वर्णविपर्ययः
53.	2.4.4.c	वर्णविकारः
54.	2.4.4.d	वर्णलोपः
55.	2.4.4.e	धात्वार्थिशयः

56.	2.4.5	निरुक्तानुसारेण निम्नलिखितशब्दानां ब्युत्पत्तयः
57.	2.4.6	निरुक्तस्य दैवतकाण्डानुसारं मन्त्राणां भेदाः
58.	2.4.6.a	मन्त्रभेदाः
59.	2.4.6.b	देवतास्वरूपनिरूपणम्
60.	2.4.7	वैदिकव्याकरणम्
61.	2.4.7.a	शब्दरूपस्य वैचित्र्यम्
62.	2.4.7.b	तुमर्थक-प्रत्ययः
63.	2.4.7.c	लेट्-लकारः

Subunit – 2.5 – वैदिकस्वराः

Sl. No.	Topics	
64.	2.5.1	उदात्तस्वरः
65.	2.5.2	अनुदात्तस्वरः
66.	2.5.3	स्वरितस्वरः

Subunit – 2.6 – वैदिकव्याख्यापद्धतिः

Sl. No.	Topics	
67.	2.6	भाष्यकाराः

Unit at a glance

2.1 ऋग्वेदस्य सूक्तानि 2.1.1 शुक्लयजुर्वेदस्य सूक्तानि 2.1.2 अथर्ववेदस्य सूक्तानि 2.2 ब्राह्मणसाहित्यम् 2.3 उपनिषद्-साहित्यम् 2.4.1 ऋक्प्रातिशाख्यम् 2.4.2 निरुक्तम् 2.4.3 निरुक्ताध्ययनस्य प्रयोजनम् 2.4.4 निर्वचनसिद्धान्तः 2.4.5 निरुक्तानुसारेण शब्दानां ब्युत्पत्तयः 2.4.6 निरुक्तस्य दैवतकाण्डानुसारं मन्त्राणां भेदाः 2.4.7 वैदिकव्याकरणम् 2.5 वैदिकस्वराः 2.6 वैदिकव्याख्यापद्धतिः।

Unit – 2 Key Statements

Every Candidates appearing for NET / SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic Key Statements

2.2 ब्राह्मणसाहित्यम् 2.2.1 प्रतिपाद्यविषय: तथा च विधिभाग: 2.2.2 अग्निहोत्रयज्ञ: 2.2.3 अग्निष्टोमयज्ञ: 2.2.4 दर्शपूर्णमासयज्ञ: 2.2.5 पञ्चमहायज्ञ: 2.2.6 शुन:शेप: आख्यानम् 2.2.7 वाङ्मनसो: आख्यानम्, 2.4.6.b देवतास्वरूपनिरूपणम्।

Standard Key Statements

2.1 ऋग्वेदस्य सूक्तानि 2.1.a अग्निसूक्तम् 2.1.b वरुणसूक्तम् 2.1.c सूर्यसूक्तम् 2.1.d इन्द्रसूक्तम् 2.1.e उषसूक्तम् 2.1.f पर्जन्यसूक्तम् 2.1.g अक्षसूक्तम् 2.1.h ज्ञानसूक्तम् 2.1.i पुरुषसूक्तम् 2.1.j हिरण्यगर्भसूक्तम् 2.1.k वाक्सूक्तम् 2.1.l नासदीयसूक्तम् 2.1.1 – शुक्लयजुर्वेदस्य सूक्तानि 2.1.1.a शिवसंकल्पसूक्तम् 2.1.1.b प्रजापतिसूक्तम् 2.1.2 अथर्ववेदस्य सूक्तानि 2.1.2.a राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम् 2.1.2.b कालसूक्तम् 2.1.2.c पृथिवीसूक्तम्, 2.4.1 ऋक्प्रातिशाख्यम् 2.4.1.a समानाक्षराणि 2.4.1.b सन्ध्यक्षराणि 2.4.1.c अघोषा: 2.4.1.d सोष्मा: 2.4.1.e यमा: 2.4.1.f स्वरभक्ति: 2.4.1.g रक्ता: 2.4.1.h संयोग: 2.4.1.i प्रगृह्य 2.4.1.j रेफित:, 2.4.2 निरुक्तम् 2.4.2.a पदचतुष्टयम् 2.4.2.a.1 नामानि 2.4.2.a.2 आख्यातविचारम् 2.4.2.a.3 भावविकारा: 2.4.2.a.4 उपसर्गा: 2.4.2.a.5 निपाता: 2.4.3 निरुक्ताध्ययनस्य प्रयोजनम् 2.4.5 निरुक्तानुसारेण निम्नलिखितशब्दानां ब्युत्पत्तय: 2.4.6.a. मन्त्रभेदा:

Advance Key Statements

2.3.1 ईशावास्योपनिषद् 2.3.2कठोपनिषद् 2.3.3 केनोपनिषद् 2.3.4 वृहदारण्यकोपनिषद् 2.3.5 तैत्तिरीययोपनिषद् 2.3.6 श्वेताश्वतरोपनिषद 2.4.4 निर्वचनसिद्धान्त: 2.4.4.a वर्णागम: 2.4.4.b वर्णविपर्यय: 2.4.4.c वर्णविकार: 2.4.4.d वर्णलोप: 2.4.4.e धात्वार्थिशय: 2.4.7 वैदिकव्याकरणम् 2.4.7.a शब्दरूपस्य वैचित्र्यम् 2.4.7.b तुमर्थक-प्रत्यय: 2.4.7.c लेट्-लकार: 2.5 वैदिकस्वरा: 2.5.1 उदात्तस्वर: 2.5.2 अनुदात्तस्वर: 2.5.3 स्वरितस्वर: 2.6 भाष्यकारा:

शंस्कृतसाहित्यस्य विशिष्टाध्ययनम्

2.1 ऋग्वेद:

2.1.a अग्निसूक्तम् (ऋग्वेद 1.1)

ऋषि: - मधुच्छन्दा छन्द: - गायत्री

देवता - अग्नि: मन्त्रसंख्या – 9

1. अग्निविषये 200 सूक्तानि प्रचलितानि सन्ति।
2. 'ईले' इत्यस्य अर्थ: स्तुति: क्रियते।
3. सायणभाष्यानुसारेण अध्वरम् इत्यस्य अर्थ: हिंसारहितम्।
4. होता - होमनिष्पादक:।
5. क्रतु: - प्रज्ञानस्य।
5. सायणभाष्यानुसारेण 'राजन्तम्' इत्यस्य अर्थ: दीप्यमानम्।
6. 'अग्निमीले' इति सूक्तस्य विनियोग: आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम्।
7. सत्यश्चित्रश्रवस्तमो भवति अग्नि:।
8. दोषावस्त: इत्यस्य पदस्य अर्थ:भवति दिवारात्रि:।
9. यदङ्ग दाशुषे त्वम् इत्यत्र अग्निवाचक: शब्द: भवति अङ्ग:।
10. अग्नि: भवति पुरोहित:। ऋत्विक् रत्नधातमम् प्रभृतय:।

(ii) आह्वनीयस्य स्वरुपमस्ति चतुचस्त्रम्

अग्निसूक्तम्

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्

होतारं तत्नधातमम्।।१ ।।

अग्नि: पूर्वोभिऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत।

श देवाँ एह वक्षति।।२ ।।

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवे दिवे।

यशसं वीरवत्तमम्।।३ ।।

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वत: परिभूरसि

स इद्देवेषु गच्छति।।४ ।।

अग्निर्होता कविक्रतु: सत्यश्चित्रश्रवस्तम:।

देवो देवेभिरागमत।।५ ।।

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने यद् भद्रं करिष्यसि।

तवेतत्सत्यमङ्गिर:।।६ ।।

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तार्धिया वयम्।

नमो भरन्त एमसि।।७ ।।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्।

वर्धमानं स्वे दमे।।८ ।।

स न: पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव।

सचस्वा न: स्वस्तये।।९ ।।

2.1.b वरुणसूक्तम् (ऋग्वेद 1.25)

ऋषिः – शुनःशेपः छन्दः - गायत्री

देवता – वरुणः मन्त्रसंख्या – २१

वरुणसूक्तविषये कानिचित् तथ्यानि

1. वरुणविषये १२ सूक्तानि प्रसिद्धानि।
2. वरुणस्य प्रियहव्यो भवति मधुहव्यः।
3. वरूणस्य अस्त्रं भवति पाशास्त्रम्।
4. वरुणशब्दः वृ-धातोः निष्पन्नः भवति।
5. उत्तमशासकः भवति वरुणदेवः।
6. वरुणः सप्तमादित्य रूपेण परिचितः।

वरुणसूक्तम्

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम्

मिनीमसि द्यविद्यवि।।1।।

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः।

मा हृमानस्य मन्यवे।।2।।

विमृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितम्।

गीर्भिर्वरुण सीमहि।।3।।

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये।

वयो न वसतीरूप।।4।।

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे।

मृळीकायोरुचक्षसम्।।5।।

तदित्समानमासाते वेनन्ता न प्र युच्छत:।

धृतव्रताय दाशुषे।।6।।

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्।

वेद नाव: समुद्रिय:।। 7।।

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावत:।

वेदा य उपजायते।।8।।

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहत:।

वेदा ये अध्यासते।।9।।

निषसाद धृतव्रतो वरुण: पत्स्यास्वा।

साम्राज्याय सुक्रतु:।। 10।।

अतोविश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति।

कृतानि या च कर्ता।।11।।

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्य: सुपथा करत्।

प्र ण आयूंषि तारिषत्।।12।।

विभआन्ध्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्तनिर्णिजम्।

परि स्पशो नि षेदिरे।।13।।

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम्।

न देवमभिमातय:।। 14।।

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या।

अस्माकमुदरेष्वा।।15।।

परा मे यन्ति धीतयो गावो गव्यूतीरनु।

इच्छन्तीरुरुचक्षसम्।।16।।

सं नु वोचावहै पुनयन्तो मे मध्वाभृतम्।

होतेव क्षदसे प्रियम्।।17।।

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि।

एता जुषत मे गिर;।। 18।।

इमं मे वरुण श्रुधी जवमद्या च मृळय।

त्वामवस्युरा चके।।19।।

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि।

स यामानि प्रति श्रुधि।।20।।

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत।

अवाधमानि जीवसे।।21।।

2.1.c सूर्यसूक्तम् (ऋग्वेद 1.115)

ऋषि – कुत्सः छन्दः - त्रिष्टुप्।

देवता – सूर्यः मन्त्रसंख्या – ६d

<u>सूर्यसूक्तविषये कानिचित् तथ्यानि-</u>

1. सूर्यविषये १४ सूक्तानि प्रसिद्धानि।

2. कुत्सः अङ्गिरसः पुत्रासीत्

3. सूर्यस्य दूतः चरो वा भवति पूषा।

4. सायणभाष्यानुसारेण 'चित्रम्' इत्यस्य अर्थो भवति आश्चर्यकरम्।

5. अनीकम् इत्यस्य अर्थो भवति मुखम्।

6. रोचमानम् इत्यस्य अर्थः दीप्यमानाम्।

7. सूर्यसूक्तस्य सायणभाष्यानुसारेण त्राणकर्ता - मित्रः, अनिष्टनिवारणकर्ता-वरुणः, देवमाता अदितिः स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता भवति सिन्धुः।

8. आवेस्ता इति ग्रन्थे सूर्यदेव 'हवर' इति नाम्ना परिचीयते।

9. 'यूनान' इत्यत्र सूर्यदेवः 'लियेसि' इति नाम्नाभिधीयते।

10. सूर्यस्य अश्वः भवति हरितः।

सूर्यसूक्तम्

चित्रं देवानामुदगाननीकं,

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं,

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।।१ ।।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां,

मयो न योषामध्येति पश्चात्।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि,

वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्।।२ ।।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य,

चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः,

परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः।। ३ ।।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं,

मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।

यदेदयुक्त हरितः सधस्था,-

दाद्रात्री वासस्ततनुते सिमस्मै।।४।।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे,

सूर्यो रूपं कृनुते द्योरुपस्थे।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः,

कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति।।५।।

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य,

निरंहसः पिपृता निरवद्यात्।

तनो मित्रो वरुणो मामहन्ता,-

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौ।।६।।

2.1.d इन्द्रसूक्तम् (ऋग्वेद 2.12)

ऋषिः गृत्समदः छन्दः - त्रिष्टुप्

देवता – इन्द्रः मन्त्रसंख्या – १५

इन्द्रसूक्तविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

1. इन्द्रदेवः २५० सूक्तेषु स्तुतः।

2. इन्द्रसूक्तम् सजनीयसूक्तं नाम्ना परिचीयते।

3. इन्द्रसूक्ते रोदसी इत्यस्य अर्थ द्यावापृथिवी

4. इन्द्रस्य प्रियहव्यः भवति सोमरसः। तस्मात् इन्द्रः ऋग्वेदे सोमपा नाम्नाभिधीयते।

5. सायणभाष्यानुसारेण शुष्मात् इत्यस्य अर्थः शारीरात् वलात् वा।

6. व्याथमानाम् इत्यस्य अर्थः सायणभाष्यानुसारेण चलन्तीम्।

7. तिलकस्य मतानुसारेण इन्द्रः सूर्यस्य प्रतीकः।

8. आवेस्ता इति ग्रन्थे इन्द्रः असूरः नाम्ना परिचीयते।

9. इन्द्रसूक्ते च्यवना इत्यस्य अर्थः नश्वरानि

10. अपां नेता भवति इन्द्रः।

11. ऋग्वेदे इन्द्रः वृत्रहन् इति नाम्ना परिचीयते।

12. क्रन्दसी शब्दस्य अर्थः भवति द्यावापृथिवी।

13. दस्युहत्याकारी भवति इन्द्रः।

14. सायणमते सप्तरश्मिःभवति-वराहवः, स्वतपसः, विद्युन्महसः, धुपयः, श्वापयः, गृहमेधा, आशिमिविद्विषः।

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्

देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्।

यस्य शूष्माद् रोदसी अभ्यसेतां,

नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः।।१ ।।

यः पृथवीं व्यथमानादृंहद्,

यः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्ण्यात्।

यो अन्तरिक्षं विमे वरीयो,

यो द्यामस्तभ्नात् इन्द्रः।।२ ।।

यो हत्वाहिमरिणात्सप्तसिन्धून,

यो गा उदाजदपधा वलस्य।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान

संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः।।३ ।।

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि,

यो दासं वर्णमधरं गुहाकः।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमादद्,

अर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः।।४ ।।

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-,

मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्।

सो अर्य: पुष्टीर्विज इवा मिनाति,

श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्र:।।५।।

यो रध्रस्य चोदिता य: कृशस्य,

यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरे:।

युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्र:,

सुतसोमस्य स जनास इन्द्र:।।६।।

यस्याश्वास: प्रदिशि यस्य गावो,

यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथास:।

य: सूर्वं य उषसं जजान,

यो अपां नेता स जनास इन्द्र:।।७।।

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते,

परेऽवर उभया अमित्रा:।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा,

नाना हवेते स जनास इन्द्र:।।८।।

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो,

यं युध्यमाना अवसे इवन्ते।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव,

यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः।।९।।

यः शश्वातो मह्योनो दधाना-

नयन्यमानाञ्छर्वा जधान।

यः शर्धते नानुददाति ऋध्यां,

यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः।।१०।।

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं,

चत्वारिश्यां शरद्यन्वविन्दत्।

ओजायमानं यो अहिं जघान्,

दानुं शयानं स जनास इन्द्रः।।११।।

यः सत्परश्मिर्वृषभस्तुविष्मा-

नवासृजत्सर्तवे सप्तसिन्धुन्।

यो रौहिणमस्फूरद्बज्रबाहु-

र्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः।।१२।।

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते,

शुश्माच्चिदस्य पर्वता जयन्ते

य: सोमपा निचिते ब्रज्रवाहु-

र्यो ब्रज्रहस्त: स जनास इन्र:।।१३।।

य: सुन्वन्तमवति य: पचन्तं,

य: शंसन्तं य: शशमानमूती।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो,

यस्येदं राध: स जनास इन्द्र:।।१४।।

य: सुन्वते पचते दुध्र आ चि –

द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्य:।

वयं त इन्द्र विश्वह प्रियास:,

सुवीरासो विदथमा वदेम।।१५।।

2.1.e उषासूक्तम् (ऋक् 3.61)

ऋषि: - विश्वामित्र: **छन्द: - त्रिष्टुप्**

देवता – उषा **मन्त्रसंख्या – ७**

उषासूक्तविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि

1. उषादेवी २० सूक्तेषु प्रसिद्धा।

2. उषा भवति सूर्यस्य केतुस्वरूपा।

3. चन्द्ररथा भवति उषा।

4. उषासूक्तानुसारेण उषाया: विशेषणानि भवन्ति पुराणी, युवती, पुरन्धि:, सुनृता, ऋतावरी, रेवती, मघोनी, विश्ववारा प्रभृतीनि।

उषस् सूक्तम्

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेता:,

स्तोमं जुषस्व गृणतो मधोनि।

पुरानि देवि युवति: पुरंध्रि –

रनु व्रतं चरसि विश्ववारे।।1।।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि,

चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती।

आ त्वा वहन्तु सूयमासो अश्वा,

हिरण्यवर्णां पृथुपाजसो ये।।2।।

उष: प्रतीची भुवनानि विश्वो –

ध्र्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतु:।

समानमर्थं चरणीयमाना,

चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्य।।3।।

अव स्यूमेव चिन्वती मघो –

न्युषा याति स्वसरस्य पत्नी।

स्वर्जनन्ती सुभगा सुदंसा,

आन्ताद्दिव: पप्रथ आ पृथिव्या:।। 4।।

अच्छा वो देवीमुषसं विभातीं,

प्र वो भरध्व नमसा सुवृक्तिम्।

ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्

प्र रोचना रुरुचे रण्वसंदृक्।।5।।

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या,

रेवती रोदसी चित्रमस्थात्।

आयतीमग्न उषसं विभातीं,

वाममेषि द्रविणं भिक्षमाण:।। 6।।

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य,

न्वृषा मही रोदसी आ विवेश।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया,

चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा।।7।।

2.1.f पर्जन्यसूक्तम् (ऋक् 5.83)

ऋषि-अत्रिः छन्दः-त्रिष्टुप, जगति, अनुष्टुप् च

देवता- पर्जन्यः मन्त्रसंख्या – १०

पर्जन्यसूक्तविषये गुरुत्वपूर्णानि तथ्यानि –

1. पृथिव्याः पतिः भवति पर्जन्यः।

2. वर्षानियन्त्रकः भवति पर्जन्यः।

3. औषधिषु गर्भं भवति पर्जन्यः।

4. प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् भवति पर्जन्यः।

पर्यन्यसूक्तम्

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः,

स्तुहि पर्यन्यं नमसा विवास।

कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू,

रेतो दधात्योषधीषु गर्भम्।।1।।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो,

विश्वं विभाय भुवनं महावधात्।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो,

यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः।। 2।।

रथीव कशयाश्वां अभिक्षिप-

न्नाविर्दुतान्कृणुते वष्यांअह।

दुराात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते,

यत्पर्जन्य: कृणुते वर्ष्यंनभ:।। 3।।

प्रवाता वान्ति पतयन्ति विद्युत,

उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्व:।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते,

यत्पर्जन्य: पृथिवीं रेतसावति।।4।।

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति,

यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपा:,

स न: पर्जन्य महि शर्म यच्छ।।5।।

देवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं,

प्रपिन्वत वृष्णो अश्वस्य धारा:।

अर्वाङेतेन स्तनयित्नुने,-

ह्यपो निषिञ्चन्नसुर: पिता न:।। 6।।

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा,

उदन्वता परि दीया रथेन।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं,

समा भवन्तुद्वतो निपाद:।। 7।।

महान्त कोशमुदचा निषिञ्च,

स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात्।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि,

सुप्रपाणं भवत्वध्न्याभ्यः।। 8।।

यत् पर्यन्य कनिक्रद्,-

त्स्तनयन् हंसि दृष्कृतः।

प्रतीदं विश्वं मोदते,

यत्किं च पृथिव्यामधि।।9।।

अवर्षीर्वर्षमुद् षू गृभाया,-

कर्दन्वान्यत्येतवा उ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय क,-

मूत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्।।10।।

.

2.1.g अक्षसूक्तम् (ऋक् 10.34)

ऋषि – ऐलुष: कवष: **छन्द: - त्रिष्टुप्, जगती,**

देवता- अक्षदेतवा, **मन्त्रा: - १४**

अक्षसूक्तविषये कानिचित् तथ्यानि

1. अक्षसूक्तस्य अपरं नाम कितवसूक्तम्।

2. अक्षसूक्तं भवति धर्मनिरपेक्षसूक्तम्।

3. अस्मिन् सूक्ते सर्वे मन्त्रा: आध्यात्मिकमन्त्रा:।

4. अक्षस्य वर्णं भवति पिङ्गलवर्णम्।

5. अक्षदले ५३ अक्षा: विद्यन्ते।

अक्षसूक्तम्

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा हरिणे वर्वृतना:।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्।।१ ।।
न मा मिमेथ न जिहीळ एषा
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत्।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो -
रनुव्रतामप जायामरोधम्।।२ ।।
द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रूणद्धि
न नाथितो विन्दते मर्डितारम्।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य
नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम्।।३ ।।
अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य

यस्यागृधद्वेदने वाज्य१क्षः।
पिता माता भ्रातर एनमाहु -
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम्।।४।।
यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव।।५।।
सभामेति कितवः पृच्छमानो
जेष्यामीति तन्वा ३ शूशुजानः।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं
प्रतिदीरे दधत आ कृतानि।।६।।
अक्षास इद्ङ्कुशिनो नितोदिनो
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः।
कुमारऽदेष्णाः जयतः पुनर्हणो
मध्वा संपृक्ताः कितवस्य वर्हणा।।७।।
त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां
देव इव सविता सत्यधर्मा।
अग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति।।८।।
नीचा वर्तन्त उपरि स्कुर-
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते।
दिव्या अङ्गारा हरिणे न्युप्ताः
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति।।९।।
जाया तप्यते कितवस्य हीना
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित्।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति।।१०।।
स्त्रियं दृष्टाय कितवं तता -

पान्येषां जायां सुकृतं च योनिम्।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रु -
नत्सो अग्रेरन्ते वृषल: पपाद।।११।।
यो व: सेनानीर्महतो गणस्य
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव।
तस्मै कृणोमि न धना रूणध्मि
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि।।१२।।
अक्षैर्मा दीव्य: कृषिमित् कृषस्व
वित्ते रमस्व बहु मन्यमान:।
तत्र गाव: कितव तत्र जाया
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्य।।१३।।
मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो
मा नो धीरेण चरताभि धृष्णु।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति -
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु।।१४।।

2.1.h ज्ञानसूक्तम् (ऋग्वेद 10.71)

वेद - ऋग्वेद: **मण्डल संख्या – १०** **सूक्त संख्या ७१**

ऋषि: – बृहस्पति: **देवता - ज्ञान** **छन्द – त्रिष्टुप्, ९ जगती**

ज्ञानसूक्तम्

बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं
यत्प्रैरत नामधेयं दधाना:।
यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासी-
त्प्रेणा तदेषां निहितं गुहावि:।।१।।
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखाय: सख्याणनि जानते
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि।।२।।
यज्ञेन वाच: पदवीयमाय-
न्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
नामाभृत्या व्यदधु: पुरुत्रा
तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते।।३।।
उत त्व: पश्यन्न ददर्श वाच-
णुत त्व: शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे
झायेव पत्य उशती सुवासा:।।४।।
उत त्वं सख्ये स्थरपीतमाहु
र्नैनं हिन्वन्त्यापि वाजिनेषु।
अधेन्वा चरति माययैष
वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्।।५।।
यस्तित्याज सचिविदुं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति

न्नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्।।६।।

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो

मनोजवेष्वसमा बभूवुः।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे

हृदाइव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे।।७।।

हृदा तेंषु मनसो जवेषु

यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभि-

वेहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे।।८।।

इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति

न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः।

थ एते वाचमभिपद्द पापया

सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः।।९।।

सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन

सभासाहेन सख्या सखायः।

किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषा-

मरं हितो भवति वाजिनाय।।१०।।

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वा-

नायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां

यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः।।११।।

2.1.i पुरुषसूक्तम् (ऋग्वेद: 10.90)

ऋषि: - नारायण: **छन्द: - अनुष्टुप, त्रिष्टुप्**

देवता – पुरुष: **मन्त्रसंख्या – १६**

1. पुरुषसुक्तं भवति दार्शनिकसूक्तम्

2. जातमग्रतो भवति पुरुष:।

3. पुरुषसूक्ते एकेश्वरवादस्य मूलतत्त्वं विराजते।

4. सहस्रशीर्षा सहस्रनेत्रा च भवति पुरुष:।

5. पुरुषस्य शीर्षात् द्युलोक:, नाभे: अन्तरीक्षलोक:, पाद्भ्यां भूलोक:, मुखात् ब्राह्मण:, हस्तात् क्षत्रिय:, जङ्घात: वैश्य:, पाद्भ्यां शूद्र: जात:।

6. पुरुषस्य मनस: चन्द्र:, नेत्रात् सूर्य:, मुखात् इन्द्राग्निश्च, प्राणात् वायु:, श्रोत्रात् दिश: जाता:।

पुरुषसूक्तम्

महस्रशीर्षा पुरुष:, सहस्राक्ष: सहस्रपात्।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलम्।।१।।

पुरुष एवेदं सर्वं, यद्भूतं यच्च भव्यम्।

उतामृतत्वस्येशानो, यदन्नेनातिरोहति।।२।।

एतावानस्य महिमातो, ज्यायाँश्च पुरुष:।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि।।३।।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुष:, पादोऽस्येहाभवत् पुन:।

ततो विश्वङ्व्यक्रामत्, साशनानशने अभि।।४।।

तस्माद् विराळजायत, विराजो अधिपुरुषः।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः।।५।।

यत्पुरुषेण हविषा, देवा यज्ञमतन्वत।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं, ग्रीष्म इदायः शरद्धविः।।६।।

तं यज्ञं बर्हिषि, प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः।

तेन देवा अयजन्त, साध्या ऋषयश्च ये।।७।।

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः, संभृतं पृषदाज्यम्।

पशून्ताँश्चक्रे वायव्यानराण्यान् ग्राम्याश्च ये।।८।।

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत, ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत।।९।।

तस्मादश्वा अजायन्त, ये के चोभयादतः।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः।।१०।।

यत्पुरुषं व्यदधुः, कतिधा व्यकल्पयन्।

मुखं किमस्य कौ वाहु, का ऊरु पादा उच्चेते।।११।।

ब्राह्मणो,स्य मुखमासीद् बाहु राजन्यः कृतः।

ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत।।१२।।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च, प्राणाद्वायुरजायत।।१३।।

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।

पद्भ्यां भूमिर्दिश: श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन्।।१४।।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रि: सप्त समिध: कृता:।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना, अबध्नन् पुरुषं पशुम्।।१५।।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा,-

स्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।

ते ह नाकं महिमान: सचन्त,

यत्र पूर्वे साध्या: सन्ति देवा:।।१६।।

2.1.j हिरण्यगर्भसुक्तम् (ऋक् 10.121)

ऋषि: - हिरण्यगर्भ: **छन्द – त्रिष्टुप्**

देवता – प्रजापति: **मन्त्रा – १०**

हिरणागर्भसूक्तविषये विशेषतथानि –

1. सूक्तमिदम् दार्शनिकसूक्तम्

2. अत्र पाय: सर्वेषु मन्त्रेषु कस्मै देवाय हविषा विधेम् इति वेदवाक्य परिलक्ष्यते।

3. हिरण्यगर्भसूक्ते नाक: इत्यस्य अर्थो भवति आदित्य:।

4. अस्मिन् सूक्ते क्रन्दसी इत्यस्य अर्थ: द्यापापृथिवी।

5. यश्चापश्चन्द्रा वृहतीर्जजान इत्यत्र चन्द्रा इत्यस्य सायणभाष्यानुसारण अथो भवति आह्लादिनी:।

6. अस्मिन् सूक्ते अन्तिमे मन्त्रे ऋक्विनियोग: दृश्यते।

7. हिरण्यगर्भसूक्तानुसारेण आदौ प्रजापति: जात:।

<u>हिरण्यगर्भसूक्तम्</u>

हिरण्यगर्भ: समवर्तताग्रे,

भूतस्य जात: पतिरेक आसीत्।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां ,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।१ ।।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व,

उपासते प्रशिषं यस्य देवा:।

यस्य च्छायमृतं यस्य मृत्यु:,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।२।।

य: प्राणातो निमिषतो महित्त्वै-

क इद्राजा जगतो बभूव।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद:

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।३।।

यस्येमे हिमवन्तो महित्त्वा

यस्य समुद्रं रसया सहाहु:।

यस्येमा: प्रदिशो यस्य बाहु

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।४।।

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढ्हा,

येन स्व: स्तभितं येन नाक:।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमान:,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।५।।

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने,

अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने।

यत्राधि सूर उदितो विभाति,

कस्मै देवाय हविभा विधेम।।६।।

आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन्,

गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम्।

ततो देवनाम् समवर्ततासुरेकः,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।७।।

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद्,

दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम्।

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।८।।

मा नो हिंसीज्जनिताः यः पृथिव्या,

यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान।

यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान,

कस्मै देवाय हविषा विधेम।।९।।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो

विश्वा जातानि परि ता बभूव।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु

वयं स्याम पतयो रयीणाम्।।१०।।

2.1.k वाक्सूक्तम् (ऋक् 10.125)

ऋषि: आम्भृनी वाक् **छन्द: त्रिष्टुप, जगती,**

देवता – परमात्मा **मन्त्रा:-८**

<u>वाक्सुक्तविषये – गुरुत्वपूर्णतथ्यानि</u>

1. वाक्सूक्तस्य अपरं नमा देवीसूक्तम् आत्मसूक्तञ्च।

2. वाक्सूक्तं भवति दार्शनिकसूक्तम्

3. वाक्सूक्तस्य सर्वे मन्त्रा: आध्यात्मिका:।

4. वाक्सूक्ते पुष्टिदाता भवति त्वष्टा।

5. सायणभाष्यनुसारेण ऐश्वर्यदेवता भवति पुषा।

6. वाक्सूक्तानुसारेण शत्रुहन्ता भवन्ति सोम:।

7. देवीसूक्ते चिकितुषी इत्यस्य अर्थ: ज्ञानवती।

8. सायणनये वाक् भवति माया।

वाक्-सूक्तम्

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-

म्यमादित्यैरुत विश्वदेवै:।

अहं मित्रावरुणोभा विम-

र्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा।।१।।

अहं सोममाहनसं बिभ-

र्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्।

अहं दधामि द्रविणां हविष्मते

सुप्राव्ये३ यजमानाय सुन्वते।।२।।

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां,

चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।

तां मा देवा व्यदधु: पुरुत्रा,

भुरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्।।३।।

मया सो अन्तमत्ति यो विपश्यति

य: प्राणिति यो इ शृणोत्युक्तम्।

अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति

श्रुति श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि।।४।।

अहमेव स्वयमिदं वदामि

जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभि:।

यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि

तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्।।५।।

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि

ब्रह्माद्विषे शरवे हन्तवा उ।

अहं जनाय समदं कृणो-

म्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश।।६।।

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्

मम योनिरप्स्वन्त: समुद्रे।

ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वो-

तामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि।।७।।

अहमेव वातइव प्र वा-

म्यारभमाणा भुवनानि विश्वा।

परो दिवा पर एना पृथि-

व्यैतावती महिना सं बभूव।।८।।

2.1.l नासदीयसूक्तम् (ऋक् 10.129)

ऋषि: -प्रजापति मरमेष्ठी छन्द: - त्रिष्टुप्

देवता – परमात्मा मन्त्रसंख्या: - ७

नासदीयसूक्तविषये कानिचित् तथ्यानि

1. सूक्तमिदं दार्शनिकसूक्तम्

2. नासदीयसूक्तं 'नासात्' इति शब्देन प्रारभ्यते।

3. अस्मिन् सूक्ते सृष्टे: रहस्यम् वर्णितम्।

4. नासदीयसूक्ते अलौकिकचिन्ताधारा विद्यते।

5. अस्य सूक्तस्य प्रधानतत्त्वम् दार्शनिकतत्त्वम्।

6. 'न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेत:' इत्यत्र प्रकेत: इत्यस्य अर्थ: प्रज्ञानम्।

नासदीयसूक्तम्

नासदासीन्नो सदासीत्तदानी,

नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।

किमावरीव: कुह कस्य शर्म-

न्नम्भ: किमासीद्गहनं गभीरम्।।१ ।।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि,

न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेत:।

आनीदवातं स्वधया तदेकं,

तस्माद्धन्यन्न पर: किं चनास।।२ ।।

तम आसीत्तमसा गुठ्ठहमग्रे-

ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्।

तुच्छ्येनाभ्वापिहितं यदासीत्

तपसस्तन्महिनाजायतैकम्।।३ ।।

कामस्तदग्रे समवर्तताधि,

मनसो रेत: प्रथमं यदासीत्।

सतो वन्धुमसति निरविन्दन,

हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा।।४।।

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा-

मध: स्विरासी३दुपरि स्विदासी३त्।

रेतोधा आसन्महिमान आस-

न्त्वधा अवस्तात्प्रयति: परस्तात्।।५।।

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्

कुत आजाता कुत इयं विसृष्टि:।

अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेना –

था को वेद यत आबभूव।।६।।

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव

यदि वा दधे यदि वा न।

यो उस्माध्यक्ष: परमे व्योम-

न्त्सो अङ्ग: वेद यदि वा न वेद।।७।।

Previous Year's Questions

June – 2012

2.1 ऋग्वेदस्य सूक्ताध्ययनम्

1. ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमसूक्ते कः स्तूयते।

a. अग्नि b. यमः c. बिष्णुः d. बरुण

2. 'मध्या कर्तोर्विततं सञ्जभार इति पठ्यते

a. अग्निसूक्ते b. इन्द्रसूक्तेः c. सवृत्तिसूक्ते d. उषस्सूक्ते

3. राजान्तमध्वराणामिति पठ्यते —

a. पृथीवीसूक्ते b. अग्निसूक्ते c. विषुसूक्ते d. वाक् सूक्ते।

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	a	2.1.a
2	12	c	सवितृसूक्तम्
3	1	b	2.1.a

December - 12

1. ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमसूक्ते कः स्तूयते।

a. रुद्रः b. बरुणः c. इन्द्रः d. प्रजापतिः

2. कस्याहुतिः मनसा दीयते ?

a. विष्णोः b. इन्द्रस्य c. प्रजापतेः d. रुद्रस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	d	2.1.1.b
2	4	c	2.1.1.b

June - 13

1. ऋग्वेदस्य द्वितीयमण्डलान्तर्गतस्य इन्द्रसूक्तस्य ऋषि: क:।

a. गृत्समद: b. हिरण्यगर्भ: c. विश्वामित्र: d. अत्रि:

2. 'आ कृष्णेण रजसा इति कस्मिन् सूक्ते पठ्यते ?

a. नवगृहसूक्ते b. बरुण: c. इन्द्र: d. प्रजापति:

3. नासदीयसूक्ते कति मन्त्रा: सन्ति ?

a. सप्त b. दश c. सप्तदश d. विंशति:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	a	2.1.d
2	13	c	2.1.e
3	8	a	2.1.l

December - 2013

1. ‘स न: पितेव सूनवेहग्ने सूपायेनो भव अस्य मन्त्रस्य ऋषि वर्तते।

a. वसिष्ठ: b. मधुच्छन्दा c. कण्व्व: d. अङ्गिरा

2. सृष्ट्युत्पत्तिविषयकं विवेकनं वर्तते —

a. अग्निसूक्ते b. इन्द्रसूक्ते c. नामदीयसूक्ते d. पृथिवीसूक्ते

3. सप्तास्यासन् परिस्वयस्त्रि: सप्त सनिध: कृता: … अस्य मन्त्रस्य ऋषि रस्ति - २

a. नारायण: b. कण्व c. मेधातिथि: d. अङ्गिरा:

4. हिरण्यगर्वसूक्तस्य किं छन्द:

a. आर्षी निकृद् b. आसुरी गायत्री c. त्रष्टुप् d. पंक्ति

5. अग्निमीड़े इत्यत्र अग्निम् पदस्य स्वरोभवति -

a. अग्निम b. अग्निम् c. अग्निम् d. अग्निम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	b	2.1.a
2	1	c	2.1.l
3	2	a	2.1.i
4	3	c	2.1.j
5	4	b	2.1.a

December - 2014

1. ऋग्वेदिकसूक्तिविशेषे 'दोषावस्तुर् इति पदस्य कोऽर्थः ?

a. प्रतिदिनम् b. रात्रिन्दिवा c. अन्धकारः d. अन्धकारनाशकः

2. पापाचारिणो दास्योनाशकः वैदिकदेवः ?

a. इन्द्रः b. अग्निः c. पूषण् d. वरुणः

3. ऋग्वैदिकहिरण्यगर्भसूक्तस्य का देवता ?

a. अग्निः b. इन्द्रः c. प्रजापतिः d. वरुणः

4. सृष्टि-स्थिति-प्रलय विषयकं विवेचनम् उपलभ्यते -

a. नासदीयसूक्ते b. इन्द्रसूक्ते c. पृथिवीसूक्ते d. कालसूक्ते

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	2	B	2.1.a
2	3	A	2.1.d
3	4	C	2.1.j
4	6	A	2.1.1

December - 2015

1. ‘रोदसी पदस्य कोऽर्थः ?

a. अन्तरिक्षम् b. अहोरात्रे c. द्यावापृथिवी d. रुद्रः

2. वाक्सूक्तम् ऋग्वेदस्य कस्मिन् मण्डले विद्यते ?

a. दशमे b. पञ्चमे c. अष्टमे d. सप्तमे

3. यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्य पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्नात् अस्य मन्त्रस्य ऋषिः कः ?

a. विश्वामित्रः b. मधुच्छन्दा c. गृतसेमदः d. इन्द्रः

4. ऋग्वेदस्य शाकलसंहितायां कति सन्ध्याक्षराणि स्वीकृतानि

a. एकम् b. द्वे c. चत्वारि d. त्रीणि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	C	2.1.d
2	11	A	2.1.k
3	17	C	2.1.d
4	18	C	2.4.1.b

June - 2016

1. स न: पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा न: स्वस्तये। अस्य मन्त्रस्य का देवता अस्ति ?

a. रुद्र: b. अग्नि: c. सोम: d. सविता

2. ऋग्वेदीय – नासदीयसूक्तस्य () ऋषिरस्ति -

a. प्रजापति: परमेष्ठी b. सुकीर्ति: काक्षीवत: c. यज्ञ: प्राजापत्य d. कुल्मलबर्हिष:

3. सुष्ट्युत्पत्तिविषयकं सूक्तमस्ति ऋग्वेदे

a. पुरुषसूक्तम् () b. अग्निसूक्तम् c. इन्द्रसूक्तम् d. वाक्सूक्तम्

4. 'महीमित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं विदधे पुरुत्रा इति मन्त्रांशो वर्तते -

a. उषस्सूक्ते b. कालसूक्ते c. वरुणसूक्ते d. पर्जन्यसूक्ते

5. ऋग्वेदीय – पर्जन्यसूक्तस्य क: ऋषिरस्ति ?

a. विश्वामित्र: b. गौतम: c. अत्रि: d. कण्व:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	4	B	2.1.a
2	1	A	2.1.l
3	3	A	2.1.i
4	51	A	2.1.e
5	52	C	2.1.f

January – 2017

1. अधस्तनेषु उचितसम्बन्ध्युतं विकल्पं चिनुत -

a. द्यावाचिदस्मे पृथिवी नमेते ...। अग्निदेवता

b. यस्य ब्रह्मवर्धनं यस्य सोमः ...। सोमसूक्तम्

c. रजेन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ...। रुद्रदेवता

d. ता वां वस्तून्युश्मसि गमधै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। विष्णुसूक्तम्

2. अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत

a. पुराणि देवि युवति पुरन्धिरनु ब्रतं चरसि विश्ववारे ...। इन्द्रसूक्तम्

b. सनः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ...। विष्णुसूक्तम्

c. यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्नात ...। उषस्सूक्तम्

d. तदस्य प्रियमभिपाथ्ये अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ...। अग्निसूक्तम्

.	a	b	c	d
A	3	4	1	2
B	4	1	3	2
C	1	3	2	4
D	2	4	1	3

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	d	
2	2	a	2.1.d / 2.1.e / 2.1.a

June - 2018

1. 'यस्मान्न ऋते विजयन्ते' इत्यत्र 'यस्मात्' पदेन कः गृह्यते ?

a. विष्णुः b. रुद्रः c. इन्द्रः d. वरुणः

2. 'स जातो अत्यरिच्यत' इत्यत्र 'सः' पदेन कः गृह्यते ?

a. इन्द्रः b. पुरुषः c. प्रजापतिः d. विष्णुः

3. सामवेदीयाः षड्ज-मध्यम-पञ्चमस्वराः कतमे त्रैस्वर्यस्वरे अन्तर्भवति ?

a. अनुदात्तेः b. स्वरिते c. प्रचये d. उदात्ते

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	8	c	2.1.d
2	12	b	2.1.i
3	14	b	2.5.3

2.1.1 शुक्लयजुर्वेद

2.1.1.a शिवसंकल्पसूक्तम् (यजुर्वेद 34.1-6)

ऋषि: - याज्ञवल्क्य छन्द: -त्रिष्टुप्

देवता – मन: मन्त्रा: - ६

शिवसंकल्पसूक्तविषये विशेषानि तथ्यानि –

1. शिवसंकल्पसूक्तं शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखा: ३४ अध्याये विराजते।

2. अत्र सर्वेषां मन्त्राणां अन्तिमांशे ''तन्मे मन: शिवसंकल्पमस्तु'' इति मन्त्रांश विद्यते।

3. शिवसंकल्पसूत्रानुसारेण इन्द्रियाणि भवन्ति एकादश:।

4. अस्मिन् मन्त्रे मनस: प्राधान्यं पदे पदे अनुभूयते।

5. ज्योतिषां ज्योतिरेकं भवति मन:।

6. अस्य सूक्तस्य मन्त्रा: कन्डिका इति नाम्ना परिचीयन्ते।

शिवसंकल्पसूक्तम्

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं,

तदु सुप्तस्य तथैवेति।

दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं,

तन्मे मन: शिवसङ्कल्पमस्तु।।1।।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो,

जज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीरा:।

यदपूर्व यक्षमन्त: प्रजानां,

तन्मे मन: शिवसङ्कल्पमस्तु।।2।।

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च,

यज्जोतिरन्तरमृतं प्रजासु।

यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते,

तन्मे मन: शिवर्सङ्कल्पमस्तु।।3।।

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्,

परिगृहीतममृतेन सर्वम्।

येन यज्ञस्तायते सप्तहोता,

तन्मे मन: शिवसङ्कल्पमस्तु।।4।।

यस्मिन्नृच: साम यजूँषि यस्मिन्,

प्रतिष्ठिता रथनाभाविवारा:।

यस्मिश्चित सर्वमोतं प्रजानां,

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।।5।।

सुसारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्,

नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।

इत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं,

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।।6।।

2.1.1.b प्रजापतिसूक्तम् (यजुर्वेद 32.1-5)

ऋषिः स्वयम्भू-ब्रह्मा छन्दः - त्रिष्टुप्

देवता परमात्मा मन्त्राः-५

प्रजापतिसूक्तविषये गुरुत्वपूर्णतथ्यानि

1. प्रजापतिः षोड़शी नाम्नाभिधीयते।

2. प्रजापतेः त्रिणी रूपाणि विद्यन्ते। -आदित्यः, चन्द्रः अग्निश्च।

3. शुक्लयजुर्वेदस्य प्रजापतिसूक्तस्य मन्त्राः कान्डिका मान्मा परिचीयन्ते।

4. प्रजापतिः शुक्लयजुर्वेदे १६ ऋचा स्तुतः।

5. सूक्तमिदं शुक्लयजुर्वेदस्य ३२ तमे अध्याये विराजते।

प्रजापतिसूक्तम्

तदेवाग्निस्तदादित्य,-

स्तुद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म,

ता आपः स प्रजापतिः।। 1।।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे,

विद्युतः पुरुषादधि।

नैनमूर्ध्वं न निर्यञ्चं,

न मध्ये परि जग्रभत्।।2।।

न तस्य प्रतिमा अस्ति,

यस्य नाम महद्यशः।

हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसी,-

दित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः।। 3।।

एषो ह देवः प्रतिशोऽनु सर्वाः,

पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः।

स एव जातः स जनिष्यमाणः,

प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः।। 4।।

यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव,

य आबभूव भुवनानि विश्वा।

प्रजापतिः प्रजया संरराण,-

स्त्रीणिज्योतींषि सचते स षोडशी।।5।।

Previous Year's Questions

December - 2012

1. शिवसंकल्पसूक्तं कस्यां शाखायामुपादिष्टम् ?

   (a) शाकलशाखायाम् (b) माध्यान्दिनीयशाखायाम् (c) शौनकशाखायाम् (d) राणायनीयशाखायम्

2. अक्नोपन: क: भवति ?

   (a) आदित्य (b) अश्व: (c) अग्नि: (d) आचार्य:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	20	b	2.1.1.a
2	23	c	2.4.5

June - 2016

1. यजुर्वेदीय शिवसङ्कल्पमन्त्रीनां का देवता ?

   (a) मनस् (b) शिवः (c) संकल्पः (d) विष्णुः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	53	a	2.1.1.a

June - 2018

1. शिवसङ्कल्पम् माध्यन्दिनसंहितायाम् कस्मिन् अध्याये समुपलभ्यते ?

   (a) षोडशे (b) चतुस्तिंशे (c) एकस्तिंशे (d) चत्वारिंशे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	22	b	2.1.1.a

2.1.2 अथर्ववेद:

2.1.2.a राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम् (अथर्ववेद: 1.29)

ऋषि: - वशिष्ठ: **छन्द: - अनुष्टुप्**

देवता – अभीवर्तमणि: ब्रह्मणस्पति वा **मन्त्रा: - ६**

<u>राष्ट्राभिवर्धनसूक्तविषये गुरुत्वपूर्णतथ्यानि</u>

1. सूक्तमिदम् अथर्ववेदस्य प्रथमे कान्डे विराजते।

2. राष्ट्राभिवर्धनसूक्तं राष्ट्राय अभिवृद्धये विरचितम्।

3. अभिवर्तमणि इत्यनेन रथ: चक्रं वा वोध्यते।

4. सूक्तमिदं शौनकशाखायां विद्यते।

राष्ट्राभिवर्धनसूक्तम्

अभीवर्तेन मणिना येमेन्द्रो अभिवावृधे।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽपि राष्ट्राय वर्धय।।१ ।।
अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातय:।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठा यो नो दूरस्यति।।२ ।।
अभित्वा देव: सविताभि सोमो अवोबृधत्।
अभित्वा विश्वा भूतान्यभिवर्तो ययाससि।।३ ।।
अभिवर्तो अभिभव: सपत्नक्षयणो मणि:।
राष्ट्राय मह्यं वध्यतां सपत्नेभ्य: पराभुवे।।४।।
उदसौ सूर्यो अगादुदिदं मामकं वच:।
यदाहं शत्रुहोऽसान्य सपत्नहा।।५ ।।
सपत्नक्षयणो वृषाभिराष्ट्रो विषासहि:।
यथाऽमेषां वीराणां विराजानि जनस्य च।।६ ।।

2.1.2.b कालसूक्तम् (अथर्ववेद 19.53)

ऋषिः - भृगुः **छन्दः - त्रिष्टुप, वृहती अनुष्टुप्**

देवता – कालः **मन्त्राः - १०**

1. कालसूक्तानुसारेण सप्तरश्मिः भवति षड्-ऋतवः एकः अधिसामः च।

2. कालसूक्तम् अथर्ववेदस्य १९तमे कान्डे विराजते।

3. अस्मिन् सूक्ते कालस्य माहात्म्यं वर्णितम्।

4. कालसूक्ते परमं दार्शनिकतत्त्वं निहितम्।

5. 'कालादापः' 'कालो अश्वः वहति' इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः।

6. कालेन सूर्यः प्रकाशितः इति कालसूक्ते उक्तः।

कालसूक्तम्

कालो अश्वो वहति सप्तरश्मिः,

सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः।

तमा रोहन्ति कवयो विपश्चित –

स्तस्य चक्रा भुवनानि विश्वा।।1।।

सप्तचक्रान् वहति काल एष,

सप्तास्य नाभीरमृतं न्वक्षः।

स इमा विश्वा भुवनान्यञ्जत्,

कालः स ईयते प्रथमो नु देवः।।2।।

पूर्णः कुम्भोऽधि काल आहितस्तं,

वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः।

स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ्,

कालं तमाहुः परमे व्योमन्।।3।।

स एव सं भुवनान्याभरत्,

स एव सं भुवनानि पर्यैत्।

पिता सन्नभवत् पुत्र एषां,

तस्माद् वै नान्यत् परमस्ति तेजः।। 14।।

कालोऽमुं दिवमजनयत्,

काल इमाः पृथिवीरुत।

कालो ह भूतं भव्यं,

चेषितं ह वि तिष्ठते।।5।।

कालो भूतिमसृजत,

काले तपति सूर्यः।

काले ह विश्वा भूतानि,

काले चक्षुर्विपश्यति।।6।।

काले मनः काले प्राणः,

काले नाम समाहितम्।

कालेन सर्वा नन्द-,

न्त्यागतेन प्रजा इमा:।। 7।।

काले तप: काले ज्येष्ठं,

काले ब्रह्म समाहितम्।

कालो ब्रह्म समाहितम्।

कालो ह सर्वस्येश्वरो,

य: पितासीत् प्रजापते:।। 8।।

तेनेषितं तेनजातं,

तदु तस्मिन् प्रतिष्ठितम्।

कालो ह ब्रह्म भूत्वा,

बिभर्ति परमेष्ठिनम्।।9।।

काल: प्रजा असृजत,

कालो अग्रे प्रजापतिम्।

स्वयम्भू: कश्यप: कालात्,

तप: कालादजायत।।10।।

2.1.2.c पृथिवीसूक्तम् (अथर्ववेद 12.1)

ऋषिः - अथर्वा छन्दः - त्रिष्टुप्।

देवता – पृथिवी (भूमि) मन्त्राः - ६३

पृथिवीसूक्तविषये विशेषतथ्यानि –

1. अस्य सूक्तस्य उपरि सायणाचार्यः किमपि भाष्यं न रचितवान्।

2. अस्मिन् सूक्ते पृथिव्याः माहात्म्यं सम्यग्रूपेण वर्णितम्।

3. पृथिवीसूक्तानुसारेण पृथिव्याः विशेषणानि भवन्ति अधीश्वरी, विश्वम्भरा, वसुधानी, दानकर्त्री, हिरण्यवक्षा, निवेशिनि, इन्द्रऋषभा इत्यादीनि।

4. अतीतस्य अनागतस्य पत्नी भवति पृथिवी।

पृथिवीसूक्तम्

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो,

ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्यु-

रुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु।।1।।

असंबाधं मध्यतो मानवानां,

यस्या उद्वतः प्रवतः समं बहु।

नानावीर्या ओषधीर्या विभर्ति,

पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः।।2।।

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो,

यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।

यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्,

सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु।।3।।

यस्याश्चतस्त्र प्रदिशः पृथिव्याः,

यंस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।

या विभर्ति बहुधा प्राणदेजत्,

सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु।।4।।

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे,

यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।

गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा,

भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु।।5।।

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा,

हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।

वैश्वानरं विभ्रती भूमिरग्नि –

मिन्द्रऋषभा द्रविणो नो दधातु।।6।।

यां रक्षन्त्यस्वाप्ना विश्वदानीं,

देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम्।

सा नो मधु प्रियं दुहा-

मथो उक्षतु वर्चसा।।7।।

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीद्,

यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिण:।

यस्या हृदयं परमे व्योऽमन्,

सत्येनावृतममृतं पृथिव्या:।

सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातुत्तमे।।8।।

यस्यामाप: परिचरा: समानी-

रहोरात्रे उप्रमादं क्षरन्ति।

सा नो भूमिर्भूरिधारा,

पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा।।9।।

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्या विचक्रमे।

इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपति:।

सा नो भूमिर्विसृजतां माता पुत्राय मे पय:।। 10।।

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोरण्यं ते पृथिवी स्योनमस्तु।

बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां,

धुवां भूमिं पृथिवीम् इन्द्रगुप्ताम्।

अजीतोऽहतो अक्षतोऽध्यष्ठां पृथविमहम्।।11।।

यत् ते मध्यं पृथिवी यच्च नभ्यं,

यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः।

तासु नो धेह्यभि नः पवस्व,

माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।

पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु।।12।।

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां,

यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः।

यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्या-

मूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात्।

सा नो भूमिर्वर्धयद् वर्धमाना।।13।।

यो नो द्वेषत् पृथिवी यः पृतन्याद्,

योऽभिदासान्मनसा यो वधेन।

तं नो भूमे रन्ध्य पूर्वकृत्वरि।।14।।

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्या -

स्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।

तवेमे पृथिवी पञ्च मानवा,

येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य

उद्यान्सूर्यो रश्मिभिरातनोति।।15।।

ता नः प्रजाः दुह्रतां समग्रा,

वा चो मधु पृथिवी धेहि मह्यम्।।16।।

विश्वस्वं मातरमोषधीनां,

ध्रुवां भूमिं पृथिवीं धर्मणा धृताम्।

शिवां स्योनामनु चरेम विश्वहा।।17।।

महत्सधस्थं महती बषूविथ,

महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे।

महांस्त्वेन्द्रो रक्षत्यप्रमादम्,

सा नो भूमे प्र रोचय हिरण्यस्येव,

संदृशि मा नो द्विक्त कश्चन।।18।।

भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं इव्यमरंकृतम्,

भूम्यां मनुष्या जीवन्ति स्वधयाऽन्नेन मर्त्याः।

सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु,

जरदष्टिं मा पृथिवी कृणोतु।।19।।

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीची-

र्यास्ते भूमे अधराद् याश्च पश्चात्।

स्योनास्ता मह्यं चरते भवन्तु,

मा नि पप्तं भुवने शिश्रियाणः।। 31।।

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसुं,

मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे।

वसूनि नो वसुदा रासमाना,

देवी दधातु सुमनस्यमाना।।44।।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. राष्ट्राभिवर्धनसूक्तं कस्यां शाखायां विद्यते ? ?

   (a) शाकलशाखायाम् (b) काण्वशाखायाम् (c) जैमिनीयशाखायाम् (d) शौनकशाखायाम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	18	d	2.1.2.a

December - 2012

1. पर्जन्य: पिता इति कस्मिन् सुक्ते प्रतिपाद्यते ?

   (a) पृथिवीसूक्ते (b) इन्द्रसूक्ते (c) हिरण्यगर्भसूक्ते (d) पुरुषसूक्ते

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	9	a	2.1.2.c

December - 2013

1. संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् मन्त्रांशोऽयं वर्तते ?

(a) वाकुसूक्ते (b) हिरण्यगर्भसूक्ते (c) पृथिवीसूक्ते (d) पुरुषसूक्ते।

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	5	c	2.1.2.c

June - 2016

1. अथर्ववेदस्य पृथिवीसूक्ते (१२.१) कति मन्त्राः सन्ति ?

(a) 23 (b) 33 (c) 53 (d) 63

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	2	d	2.1.2.c

2.2 ब्राह्मणसाहित्यम्

2.2.1 प्रतिपाद्यविषय: यस्मिन् ग्रन्थे वैदिक कर्मण: यागयज्ञस्य निर्देश: समुपलभ्यते तदेव ब्राह्मणम्। सायणस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्यविषय: द्विविध: विधि: अर्थवादश्च। तथाहि उच्यते –

''द्विविधं ब्राह्मणं - विधिरर्थवादश्चेति।''

आपस्तम्भस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्यविषय: षट्विध: - विधि: अर्थवाद:, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्प: परकृतिश्चेचि। साधारणत: ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्य विषय: -विधि: अर्थवाद: उपनिषद् च।

विधे: प्रकार: शवरस्वामी तस्य शावरभाष्ये विधे: दश-प्रकारान् उल्लिखितवान् - (i) हेतु: (ii) निर्वचनम् (iii) निन्दा (iv) प्रशंसा (v) संशय: (vi) विधि: (vii) परिक्रिया: (viii) पुराकल्प: (ix) व्यवधारणम् (x) उपमानम्। तथाहि उच्यते शावरभाष्ये –

''हेतुर्निवचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधि:।

परिक्रिया पुराकल्पो व्यवधारण कल्पना।

उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु।।'' (शा.भा. २/१/३३)

(i) **विधि:** विशेष: विशेष: यज्ञकर्मण: अनुष्ठानस्य निर्देश विधिरुच्यते।

(ii) **अर्थवाद:** वैदिकक्रिया: व्याख्यामूलकालोचना भवति अर्थवाद:

(iii) **निन्दा:** विरोधीमतस्य समालोचना खण्डनं वा निन्दा उच्यते।

(iv) प्रशंसा स्तुत्या केषाञ्चित् क्रियाकर्माणां अनुमोदनं प्रशंसा।

(v) पुराकल्प: देवै: अनुष्ठितानां यागयज्ञानां विवरणं पुराकल्प: नाम्ना अभिधीयते।

(vi) परकृति: लोकविश्रुतानां राज्ञानां यज्ञदानादे: विवरणं परकृति: उच्यते।

2.2.2 अग्निहोत्र: होमयागस्य प्रकृति: अग्निहोत्र: नाम्ना परिचीयते। अग्निहोत्रस्य अपरं नाम दर्वीहोम: जरामर्य: वा। अग्निहोत्रस्य सायणकाले प्रारम्भ: भवति। अग्निहोत्रयागे प्रात: सायणकाले च आहुति: करणीया। अस्मिन् यागे दुग्धस्य प्रयोजनाय एका गाभी अस्ति। एषा गाभी 'अग्निहोत्रगाभी' नाम्ना परिचीयते। यजमान: स्वयमेव यज्ञामिदं करोति। अस्मिन् यज्ञे सायणकाले आग्निं प्रति आहुतिप्रदानं क्रियते। प्रात: सायणकाले अग्निं प्रति आहुतिप्रदानं क्रियते। प्रात: सूर्यदेवं प्रति आहुतिप्रदानं क्रियते। अग्निहोत्रं अनुष्ठीयते प्रतिदिनम्।

2.2.3 अग्निष्टोम:

सोमयागस्य प्रकृतियाग: भवति अग्निष्टोम:। सोमयाग: प्रधानत: त्रिविध: - एकाह:, अहीन:, सत्रश्च।

एकाह: एकदिनयावत् अनुष्ठित: यज्ञ: एकाह: नाम्ना परिचीयते.

अहीन: द्वादशदिनयावत् अनुष्ठित: सोमयाग: अहीन:।

सत्र: एकवत्सराधिकं यावत् अनुष्ठित: सोमयाग: सत्र: नाम्ना अभिधीयते।

एकाह: सोमयाग: ज्योतिष्टोम: नाम्ना अभिधीयते। ज्योतिष्टोमस्य अनुष्ठानपद्धति: सप्तविधा। अग्निष्टोम: उकथ्य:, षोड़शी, अतिरात्र:, अत्यग्निष्टोम:, आप्तोर्याम: वाजपेयश्च।

वसन्तऋतौ सोमयागस्य अनुष्ठानम् भवति। सोमयागे षोड़श ऋत्विज: विद्यन्ते। सोमयागे सोमरसस्य आहुतिप्रदानकाले उक्त: ऋक्मन्त्र: 'शस्त्र:' नाम्ना अभिधीयते। साममन्त्रस्य गीतम् स्तोत्र नाम्ना परिचीयते।

2.2.4 दर्शपूर्णमासयज्ञ:

इष्टियागस्य प्रकृतियागो भवति दर्शपूर्णमासयाग: इत्यत्र 'दर्श' इत्यस्य अर्थ: अमावस्या, 'पूर्णमास' इत्यस्य अर्थ: पूर्णिमा। अत: दर्शपूर्णमासयाग: पूर्णिमातियौ प्रारभ्यते। एवं अमावस्यायाम् अस्य समाप्ति: भवति। पौंणमासयागस्य प्रधानाहुति: त्रिविधा – अग्निं प्रति प्रथमाहुति:, विष्णु-प्रजापति अग्नि-सोमान् प्रति द्वितीयाहुति:, अग्नीषोमौ प्रति तृतीयाहुति:। दर्शेष्टौ चत्वार: ऋत्विजो भवन्ति। दर्शयाग: प्रतिपदि अनुष्ठीयते।

प्रयाज: प्रधानयागात् प्राक् य: याग: अनुष्ठित: स एव प्रयाज:। प्रयाजे आहुते: द्रव्यं भवति आज्यम्। प्रयाजस्य देवता पञ्चविध: - समित्, अनूनपात्, इट:, वर्हि:, स्वाहाकारश्चेति।

स्विष्टकत् : प्रधान आहुते: परं य: याग: अनुष्ठित: स एव स्विष्टकृत्। स्विष्टकृत्। स्विष्टकृत: देव: त्रिविध: - वर्हि:, नाराशंस:, अग्निश्च।

अनुयाग: प्रधानयागात् परं अनुष्ठितयाग: अनुयाज:। अस्य यागस्य देवता अग्निषोमौ।

2.2.5 पञ्चमहायज्ञ: अस्य यज्ञस्य वर्णना शतपथब्राह्मणस्य एकादश-काण्डे विद्यते। पञ्चमहायज्ञा:, ब्रह्मयज्ञ:, पितृयज्ञ:, देवयज्ञ:, भूतयज्ञ:, नृयज्ञश्च। एतेषां पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं प्रत्यहं गृहमेधिनां गृहस्थधर्मप्रविष्टानां मानवानामत्यावश्यकं कर्तव्यमस्ति।

ब्रह्मयज्ञ: ऋच:, सामस्य, यजु: इत्यस्य अध्ययनम् अध्यापना च ब्रह्मयज्ञे विद्यते। अस्मिन् विषये मनुसंहितायाम् उक्तम् –

''अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ:। ''

पितृयज्ञ: पितृपुरुषान् प्रति तर्पणं पितृयज्ञ:। तथाहि उच्यते – ''पितृयज्ञवस्तुतर्पणम्।''

देवयज्ञ: भिन्नै: प्रकारै: होमै: आहुतिप्रदानं देवयज्ञ:। तथाहि उच्यते मनुना –

''होमो दैव:। ''

भूतयज्ञ: भूताय वलिप्रदानां भूतयज्ञ: नाम्ना परिचीयते

नृयज्ञ: ब्राह्मणाय तथा च अतिथिवर्गाय वलिप्रदानं नृयज्ञ:।

पञ्चमहायज्ञविषये तैत्तिरीयारण्यके उक्तं यत् - ''यादृचोऽधीते पयस: कुल्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति यद्यजुंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि सोम एभ्य: पवते यदथर्वांगिरसो मधो: कुल्या यद् ब्राह्मणान् इतिहास पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेदस: कुल्याम् अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति।''

2.2.6 शुन:शेपाख्यानम्

ऐतरेयब्राह्मणस्य अन्यतमम् आख्यानं शुनशेपास्यानम्। हरिश्चन्द्रो नामक: कश्चित् राजा आसीत्। स च वेधसो नृपते: पुत्र पुत्रहीनरासीत्। स च शतसंख्यानां जायानां मध्ये कस्यांचिदपि जायायां पुत्रं न लेभे। तस्य राज्ञ: गृहे पर्वतनारदनामकौ यावृषी तौ निवासं चक्रतु:। नारदं राजा प्रपच्छ –

''यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न।

किं स्वित् पुत्रेण विन्दते तन्म आचक्ष नारदेति।।''

नारद: तस्य प्रश्नस्य उत्तरे उवाच —

''ऋणमस्मिन् संनयत्यमृतत्वं च गच्छति।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेजजीवतो मुखम्।''

अपि च

''यावन्त: पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि।

यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान् पुत्रे पितुस्तत:।।

''शश्वत् पुत्रेण पितरोऽत्यायन् वहुलं तम:।

आत्मा हि यज्ञे आत्मन: स इरावत्यतितारिणी।।''

''किं नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रुणि किं तप:।

पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावद:।। इति''

अपि च नारदेन उक्तम् – ''ज्योतिर्ह पुत्र: परमे व्योमन्।''

नारदस्य वचनानि श्रुत्वा हरिश्चन्द्र: वरुणदेवं प्रार्थयामास। वरुणस्य कृपया हरिश्चन्द्रस्य एक पुत्र: जात:। तस्य नाम रोहित:। वरुणेन अभिहितं यत् उत्पन्नस्य पुत्रस्य त्वया मह्यं बलिर्देयेति। द्वादश-वर्षीयो जातो रहित: वनं जगाम। वने इन्द्रेण तस्मै रोहिताय 'चरैवेति' इति उपदेश: प्राप्त:। यथा –

''नाना श्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम।

पापो नृषद्वारो जन इन्द्र इच्चरत: सखा चरैवेति।।''

''पुष्पिणौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्राहि:।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मान: श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति।।''

''आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठत:।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति।।''

''कलि: शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर:।

उक्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरंश्चरैवेति।।''

अनेन प्रकारेण 'चरैवेति' माध्यमेन अस्य अस्यानस्य महत्त्वपूर्णं तत्त्वं उपस्थापितम् अभवत्।

अत:परं अजीगर्तेन सह रोहितस्य साक्षात्कार: अभवत्। तस्य त्रय: पुत्रा: आसन्। शुन:पुच्छ:, शुन:शेप: शुनेलाङ्गुलश्चेति, यज्ञाय रोहित: शुनशेपं क्रीतवान्

वरुणस्य अभिशापेन हरिश्चन्द्रस्य उदरीमयरोग: अभवत्। तस्मात् रोहित: राजसूययज्ञस्य आयोजनं कृतवान्। अस्मिन् यज्ञे शुन:शेपं यज्ञीय पशुरुपेण आनीतवान्। हरिश्चन्द्रस्य यागानुष्ठाने होता – विश्वामित्र: अध्वर्जु: - जमदग्नि:, वशिष्ट:-ब्रह्मा, उद्गाता- आयास्य:। यदा शुन:शेपं यज्ञयूपेण आवद्धं कृतम् तदा शुन:शेप: विभिन्नानां देवानां उपासनां चकार। यथा – ''कस्य नून्यं कतमस्यामृतानाम्'' इति मन्त्र: प्रजापतिं प्रति।विश्वदेवं प्रति - ''नमो सहद्भ्यो: नमो अर्भकेभ्य:। '' प्रीत: प्रीत: सन् शुन:शेपाय हिरण्य दत्तवान्। तत: ऋत्विज: शुन:शेपं उक्तवन्त: भवान् अस्माकं यज्ञस्य समाप्तिविधानं करतु। शुन: शेपस्य प्रभावात् रथं हरिशचन्द्र: मुक्त अभवत्। अनेन प्रकरेण शुन:शेपस्य माहात्म्यं अस्मिन् आख्याते वर्णितम्।

2.2.7 वाङ्-मनसो: आख्यानाम्

इदम् आख्यानाम् शतपथब्रह्मणे संवादरूपेण विद्यते। एकदा वाङ्मनसो: मध्ये विवाद: सञ्जात:। तदा मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि, यत् यदहं जानामि, तदेव त्वं भणसि। यदहं न जानामि तद् विषयं त्वं वक्तुं न शक्नोसि। एवं मेऽनुकरणशीला त्वं मत्त: श्रेय: कथं भविष्यसि, अर्थात् अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति। एतत् श्रुत्वा वाक् उवाच, अहमेव त्वच्छ्रयोऽस्मि यत: यद्वै त्वं वेत्थ तदहमेव विज्ञापयामि संज्ञापयमि च। एवं विवदमान: ते प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतु:।

स प्रजापति: मनस: एव अनु उवाच, मन एव त्वच्छ्रेयो, मनस: अनुवर्त्मा त्वमेवासि। अनुगमनकर्ता तु लघु: पापीयान् एव भवति। एवं प्रजापतेर्मूखात् प्रतिकूलं निर्णयं श्रुत्वा सा उद्विग्ना वाणी गर्भं त्यक्तवती प्रजपतिमुवाच अहं तुभ्यं हविर्द्रव्यनेत्री न भविष्यामि, अपि तु ते अहव्यावाट् एव भूयासम; यत: त्वया अहं निन्दिता विनिपातिपाऽस्मि। तस्मात् यत्किञ्च प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते तद् उपांशु एव क्रियते। भववत्या: वाग्देव्या: स एव गलित: पतित: गर्भ: अत्रि: अभूत्। अतएव तस्माद् कालाद् आरभ्य अद्यावधिपर्यन्तं गलितगर्भा रजस्वला स्त्री आत्रेयी इति उच्यते।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. कतिलक्षणयुक्तो ग्रन्थवाचको ब्रह्मणशव्द: ?

   (a) नव (b) दश (c) द्वादश (d) पञ्चदश

2. कतिलक्षणयुक्तो ग्रन्थवाचको ब्रह्मणशव्द: ?

   (a) नव (b) दश (c) द्वादश (d) पञ्चदश

3. पौणमासेष्टे कति प्रयाजा: भवन्ति ?

   (a) सप्त (b) दश (c) अष्ट (d) पञ्च

4. पञ्चमहायज्ञा: किमर्थमनुष्ठीयन्ते ?

   (a) ज्वरशान्तये (b) वास्तदोषनिवृत्तये (c) पञ्चसूनादोषनाशअय (d) धनलाभाय

5. शुन:शेपाख्याने प्राधान्येन स्तुत: देव: क: ?

   (a) कुवेर: (b) इन्द्र: (c) विष्णु: (d) वरुण:

6. अग्निष्टोमयागो वर्तते ?

   (a) पाकयज्ञ: (b) हविर्यज्ञ: (c) सोमयज्ञ: (d) स्मार्तयज्ञ:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	13	b	2.2.1
2	12	c	2.2.1
3	3	d	2.2.4
4	4	c	2.2.5
5	5	d	2.2.6
6	19	c	2.2.3

December - 2012

1. विधिभागरुपेण स्वीक्रियते ?

   (a) ब्राह्मणग्रन्थः (b) उपनिषद्ग्रन्थः (c) धर्मशास्त्रम् (d) आरण्यकम्

2. दर्शयागः कदानुष्ठीयते ?

   (a) चतुदर्श्याम् : (b) प्रतिपदि (c) अष्टभ्याम् (d) पूर्णिमायाम्

3. अग्निहोत्रम् अनुष्ठीयते — ?

   (a) प्रतिमासम् (b) प्रतिवर्षम् (c) प्रतिदिनम् (d) प्रतिपक्षम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	2	a	2.2.1
2	3	b	2.2.4
3	21	c	2.2.2

June- 2013

1. ग्रन्थवाचकब्राह्मणलक्षणं कतिधा प्रतिपाद्यते ?

   (a) नवधा (b) दशधा (c) पञ्चदशविधा (d) षोड़शधा

2. विधेया के ?

   (a) मन्त्रा: (b) ब्राह्मणा: (c) अर्थवादा (d) प्रश्लिष्टा

3. दर्शेष्टौ कति ऋत्विजो भवन्ति ?

   (a) चत्वार: (b) षोड़श (c) अष्टौ (d) दश

4. पञ्चमहायज्ञा: केषांकृते बिहिता: ?

   (a) सन्यासिनांकृते (b) गृहस्थानां कृते (c) ब्रह्मचारिणांकृते (d) बालानांकृते

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	2	a	2.2.1
2	2	b	2.2.1
3	3	a	2.2.4
4	4	b	2.2.5

December- 2013

1. दर्शपर्णमासयज्ञे दर्श शव्दस्य अर्थोऽस्ति ?

   (a) पयस्या (b) दर्वि (c) शूर्पम् (d) अमावस्या

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	d	2.2.4

June - 2016

1. शुन:शेपम् इत्याख्यानं कस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते ?

(a) कौषीकिब्राह्मणग्रन्थे (b) ऐतरेयब्राह्मणग्रन्थे (c) सामविधानब्राह्मणग्रन्थे (d) ऐतरेयारण्यकग्रन्थे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	4	b	2.2.6

January - 2017

1. ब्राह्मणग्रन्थानां विषयो नास्ति ?

   (a) छन्दोविवेचनम् (b) पुराकल्पः (c) विधिः (d) निर्वचनम्

2. ऐतरेयब्राह्मणस्य शुनः शेपाख्याने शुनःशेपस्य पितुर्नाम अस्ति ?

   (a) वाजश्रवाः (b) अजीगर्तः (c) कण्व (d) सौथवसी

3. वाङ्मनस् इत्याख्यानं वर्तते ?

   (a) कौषीतकिब्राहणे (b) ऐतरेयब्राह्मणे (c) षड्विंशब्राह्मणे (d) शतपथब्राह्मणे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	4	a	2.2.1
2	6	b	2.2.6
3	7	d	2.2.7

2.3 उपनिषद्-साहित्यम्

2.3.1 ईशोपनिषद: सामान्यपरिचयम्

- ईशोपनिषद् शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयसंहितायां विद्यते।
- अस्या: उपनिषद: अपरं नाम मन्त्रोपनिषद्
- ईशोपनिषद: ऋषि: दध्यङ् आथर्वन्।
- माध्यन्दिनशाखाया: अन्तगर्ते ईशोपनिषदि १७ मन्त्रा: विद्यन्ते।
- काण्वशाखाया: अन्तगर्ते ईशोपनिषदि १८ मन्त्रा: समुपलभ्यन्ते।
- ईशोपनिषद: रचयितारूपेण याज्ञवल्कस्य नाम प्राप्यते।
- ईशोपनिषद: विषयवस्तु विद्या-अविद्ययो: विवरणम्।
- ईशा इति पदेन आरम्भत्वात् अस्या: नाम ईशोपनिषद्।

ईशावस्योपनिषद्

।। ॐ तत्सत्।।

ॐ पूर्णमदः पुर्णमिदं पूणात्पुर्णमुदच्यते।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।

ॐ शान्तिः शान्ति शान्तिः।।

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यत्केन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्।।१ ।।
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे।।२ ।।
असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः।।३ ।।
अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आन्पुवन्पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्टत्तस्मित्रपो मातरिश्वा दधाति।।४ ।।
तदेजति तन्नैजति तद्दुरे तदन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्तः।।५ ।।
यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।।६ ।।
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः।।७ ।।
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण- मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभु र्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः।।८ ।।
अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
तेतो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः।।९ ।।
अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे।।१ ० ।।
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।।१ १ ।।

अन्धन्तम: प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रता:।।१२।।
अन्यदेवाहु: संभवादन्यदाहुरसंभवात्।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे।।१३।।
संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते।।१४।।
हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।।१५।।
पूषेन्नेकर्षे यम सूर्य,
प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह।
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं,
तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुष: सोऽहमस्मि।।१६।।
वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम्।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर कृतं स्मर।।१७।।
अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उत्किं विधेम।।१८।।
ॐ पूर्णमद: पुर्णमिदं पूणात्पुर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।
ॐ शान्ति: शान्ति: शान्ति:।।

।।इति वाजसनेयसंहितायामीशावास्योपनिषत्संपूर्णा।।

2.3.2 कठोपनिषद: सामान्यपरिचयम्

- ❖ कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखायां विद्यते कठोपनिषद्
- ❖ कठोपनिषदि २ अध्याया: समुलभ्यन्ते।
- ❖ अस्याम् उपनिषदि ६ वल्ल्य: विराजन्ते
- ❖ कठोपनिषदि ११९ मन्त्रा: विद्यन्ते

  प्रथमाध्यायस्य प्रथमवल्ली – २९ मन्त्रा:

  प्रथमाध्यायस्य द्वितीयवल्ली – २५ मन्त्रा:

  प्रथमध्यायस्य तृतीयवल्ली – १७ मन्त्रा:

  द्वितीयाध्यास्य प्रथमवल्ली – १५ मन्त्रा:

  द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयवल्ली – १५ मन्त्रा:

  द्वितीयाध्यायस्य तृतीयवल्ली – १८ मन्त्रा:
- ❖ कठोपनिषद: मूलविषयवस्तु – अग्निविद्या आत्मविद्या च।
- ❖ अस्या: उपनिषद: विशेषा: विषया: –

  नचिकेतोपाख्यानम्।

  यम-नचिकेतो-संवाद:।

  श्रेय: प्रेयश्च।

2.3.2 कठोपनिषद्

प्रतमोऽध्याय:

प्रथमा वल्ली

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनत्कु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।।
ॐ शान्ति:। शान्ति:। शान्ति:।।
ॐ उशन् ह वै वाजश्रवस: सर्ववेदसं ददौ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस।।० १ ।।
तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु
श्रद्धाऽऽविवेश सोमन्यत।।० २ ।।
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रया:।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत्।।३ ।।
स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति।
द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति।।४ ।।
बहुनामेमि प्रथमो बहुनामेमि मध्यम:।
किं स्विद्यामस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति।।५ ।।
अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे।
सस्यमिव मर्त्य: पच्यते सस्यमिवाजायते पुन:।।६ ।।
वैश्वानर: प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।
तस्यौतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्।।७ ।।
आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां,
चेष्टापूर्ते पुत्रपशुंश्च सर्वान्।
एतद्वंक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो,
यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे।।८ ।।
तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीगृहे मेऽ,
नश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्य:।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्सवस्ति मेऽस्तु,

तस्मात् प्रति त्रीन् वरान्वृणीष्व।।९।।

शांतसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो।

त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे।।१०।।

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत,

औद्दालकिरारुणिः मत्प्रसृष्टः।

सुखं रात्रीः शायिता वीतमन्युस्त्वां,

ददृशिवान्मृत्यु मुखात्प्रमुत्कम्।।११।।

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति,

न तत्र त्वं न जरया विभेति।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे,

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके।।१२।।

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्या,

प्रब्रुहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम्।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते,

एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण।।१३।।

प्र ते ब्रबीमि तदु मे निबोध,

स्वर्ग्यमाग्निं नचिकेतः प्रजानन्।

अनन्तकोकाप्तिमथो प्रतिष्टां,

विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्।।१४।।

लोकादिमाग्निं तमुवाच तस्मै,

या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोत्क-

मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः।।१५।।

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा,

वरं तवेहाद्य ददामि भूयः।

तवैव नाम्ना भवितायमग्निः,

सृङ्कां चेमामनेकरुपां गृहाण।।१६।।

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धि,

त्रिकर्मकृत्तरति जन्म-मृत्यु।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा,
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति।।१७।।
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा,
य एवं विद्वांश्चिनते नाचिकेतं।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य,
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके।।१८।।
एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो,
यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण।
एतमाग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः,
तृतीयं परं नचिकेतो वृणीष्व।।१९।।
येतं प्रेते विचिकत्सा मनुष्येऽ-
स्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एवद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं,
वराणामेष वरस्तृतीयः।।२०।।
देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा,
न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व,
मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम्।। २१।।
देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल,
त्वं च मृत्यो यत्र सुविज्ञेयमात्थ।
वत्का चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो,
नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित्।।२२।।
शातायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व,
बहून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व,
स्वयञ्च जीव शारदो यावदिच्छसि।।२३।।
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं,

वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च।
महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि,
कामानां त्वां कामाभाजं करोमि।।२४।।
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके,
सर्वात् कामांश्छन्दत: प्रार्थयस्व।
इमा रामा: सरथा: सतूर्या:,
न हीदृश लम्भनीया मनुष्यै:।।
आभिर्मत्प्रत्ताभि: परिचारयस्व,
नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षी:।।२५।।
श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्,
सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेज:।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव,
तवैव वाहास्तव नृत्यगीते।।२६।।
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो,
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्वा।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं,
वरस्तु मे वरणीय: स एव।।२७।।
अर्जीर्यताममृतानामुपेत्य,
जीर्यन्मर्त्य: क्वध:स्थ:प्रजानन्।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान्,
अतिदीर्घ जीविते को रमेत।।२८।।
यस्मिन्नदं विचिकित्सन्ति मृत्यो,
यत्साम्पराये महति ब्रुहि नस्तत्।
योऽयं वरो गुढमनुप्रविष्टो,
नान्यं तस्मान्नाचिकेता वृणीते।।२९।।
।।इति प्रथमऽध्याये प्रथमावल्ली।।१।।

द्वितीया वल्ली

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः,
ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः।
तयोः श्रेय आददानस्य साधु,
भवत हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते।।१ ।।
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः,
तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते,
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते।।२ ।।
स त्वं प्रियान् प्रियरुपांश्च कामा-
नभिध्यायन् नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः।
नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तीः।
यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः।।३ ।।
दूरमेते विपरीते विषूची,
अविद्या या च विद्योति ज्ञाता।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये,
न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त।।४ ।।
अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः,
स्वयं धीराः पंडितं मन्यमानाः।
दन्द्रभ्यमाणाः परियन्ति मूढा,
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।।५ ।।
न साम्यरायः प्रतिभाति बालं,
प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढ़म्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी,
पुनः पुनर्वशमापद्यते मे।।६ ।।
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः,
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः।
आश्चर्यो वत्का कुशलोऽस्य लब्धा-

ऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट।।७।।

न नरेणावरेण पोत्क एष,

सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमान:।

अनन्यप्रोत्क गातिरत्र नास्ति,

आणीयान् ह्यतर्क्यमणूप्रमाणात्।।८।।

नैषा तर्केण मतिरापनेया,

प्रोत्काऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट।

यां त्वमाप: सत्यधृतिर्बतासि,

त्वादृङ् नो भुयात्रचिकेत: प्रष्टा:।।९।।

जानाम्यहं शोवधिरित्यनित्यं,

न द्यध्रुवै: प्राप्यते हि ध्रुवं तत्।

मया नचिकेतश्चितोऽग्नि:,

अनित्यैर्द्रव्यै:प्राप्तवानस्मि नित्यम्।।१०।।

कामस्याप्तिं जगत: प्रतिष्टां,

क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम्।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्टां दृष्ट्वा,

धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षी:।।११।।

तं दुर्दर्शं गुढमनुप्रविष्टं,

गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणढ्।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं,

मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति।।१२।।

एतच्छुत्वा संपरिगृह्य मर्त्य:,

प्रवृह्य धर्म्यमणूमेतमाप्य।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा,

विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये।।१३।।

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मदन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद।।१४।।

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति,

तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति,
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्।।१५।।
एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्।।१६।।
एतदालम्बनं श्रेष्टमेतदालम्बनं परम्।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते।।१७।।
न जायते म्रियते वा विपश्चित्।
नायं कुतश्चिन्न बभुव कश्चित्।
अजो नित्यः पाश्वतोऽयं पुराणो,
न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।१८।।
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
अभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते।।१९।।
अणोरणीयान्महतो महीयान्,
आत्मस्य जन्तोर्निहतो गुहायाम्।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको,
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः।।२०।।
आसीनो दूरं व्रजति शायानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति।।२१।।
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभूमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति।।२२।।
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो,
न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणूते तेन लभ्यः,
तस्यैष वृणुते तेन लभ्यः,
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्।।२३।।
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्।।२४।।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः।।२५।।
।।इति प्रथमेऽध्याये द्वितीया वल्ली।।२।।

तृतीया वल्ली

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रतिष्ठौ परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः।।१।।
यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्।
अभयं तितीतर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि।।२।।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।।३।।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुत्कं भोत्केत्याहुर्मनीषिणः।।४।।
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्युत्केन मनसा सदा।
नस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दृष्टश्वा इव सारथेः।।५।।
यस्तु विज्ञानवान्भवति युत्केन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः।।६।।
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति।।७।।
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः।
स तु तत्पदमाप्नेति यस्माद्भुयो न जायते।।८।।
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नेति तद्विष्णोः परमं पदम्।।९।।
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः।।१०।।
महतः परमव्यत्कमव्यत्कात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्टा सा परा गतिः।।११।।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते।

दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभी:।।१ २।।

यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।

ज्ञानमात्मनि महति नयच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि।।१ ३।।

उत्तिष्टत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया।।

दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति।।१ ४।।

अशब्दमस्पर्शमरुपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।

अनाद्यनन्तं महत:परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते।।१ ५।।

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोत्कं सनातनम्।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते।।१ ६।।

य इमं परं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि।

प्रयत: श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते।

तदानन्त्याय कल्पत इति।।१ ७।।

।।इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली सामाप्ता।।३।

इति प्रथमोऽध्याय: समाप्त:।।१।।

द्वितीयोऽध्याय:

प्रथमा वल्ली

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्ययंभुस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीर: प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्।।१ ।।
पराच:कामाननुयन्ति वालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पशाम्।
अथ धीरो अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते।।२ ।।
येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शंश्च मेथुनान्।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्पते। एतद्वै तत्।।३ ।।
स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विंभुमात्मनं मत्वा धीरो न शोचति।।४ ।।
य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते। एतद्वै तत्।।५ ।।
य: पूर्वं तपसो जातमद्भ्य: पूर्वमजायत।
गुहां प्रविश्य तिष्टन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत। एतद्वै तत्।।६ ।।
या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवातामयी।
गुहां प्रविश्य तिष्टन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत। एतद्वै तत्।।७ ।।
अरण्योर्निहितो जातवेदा,
गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभि:।
दिवे दिव ईड्यो जगृवद्भि:।।
हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्नि:।।एतद्वै तत्।।८ ।।
यतश्चेदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति।
तं देवा: सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन। एतद्वै तत्।।९ ।।
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्यो: स मृत्युं मध्य आत्मनि विष्टति।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व:। एतद्वै तत्।।१ ३ ।
यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति।
एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति।।१ ४ ।।
यथोदकं शुद्धे सुद्धमासित्कं तादृगेव भवति।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम्।।१५।।

।।इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता।।१।।

द्वतीया वल्ली

पुरमेकाश-द्वारमजस्यावक्रचेतसः।

अनुष्टाय न शोचति विमुत्कश्च विमुच्यते। एतद्वै तत्।।१।।

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्।।२।।

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयप्तानं प्रत्यगस्यति।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते।।३।।

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः,

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत्।।४।।

न प्रणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन्।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ।।५।।

इन्त त इदं प्रवश्यामि गृह्यं ब्रह्म सनातनम्।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम्।।६।।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्।।७।।

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताःसर्वे तदु नात्येति कश्चन, एतद्वैतत्।।८।।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो,

रूपं रूपं प्रतिरूप बभुव।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा,

रूपं रुपं प्रतिरुपो बहिश्च।।९।।

वायुर्यथैको भूवनं प्रविष्टो,

रूपं रूपं प्रतिरुपो बभुव।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा,

रूपं रूपं प्रतिरुपो बहिश्च।।१०।।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु:,

न लिप्यते चाक्षुषैबह्यिदोषै:।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा,

न लिप्यते लोकदु:खेन बाह्य:।।११।।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा,

एकं रूपं बहुधा य: करोति।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्।।१२।।

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्,

एको बहुनां यो विदधाति कामान्।

तामात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां शान्ति: शश्वती नेतरेषाम्।।१३।।

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा।।१४।।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं,

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं,

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।।१५।।

।।इति द्वितीयेऽध्याये द्वितीया वल्ली समाप्ता।।२।।

तृतीया वल्ली

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाक एषोऽश्वत्थ: सनातन:।
तदेव: शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।।
तास्मिँल्लोका: श्रिता:सर्वे तदु नात्येति शश्वन, एतेद्वै तत्।।१ ।।
यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति नि:सृतम्।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।।२ ।।
भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य:।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम:।।३ ।।
इह चेदशकद्बोद्धं प्राक्शरीरस्य विस्त्रस:
तत: सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वास्य विस्त्रस:।
तत: सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते।।४ ।।
यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके।
यथास्तु परीव ददृशे यथा स्वप्ने तथा पितृलोके।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गंधर्वलोके छायातयोरिव ब्रह्मलोके।।५ ।।
इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति।।६ ।।
इन्द्रियेभ्य: परं मनो मनस: सत्त्वमुत्तमम्।
सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यत्कमुत्तमं।।७ ।।
अव्यत्कान्तु पर: पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च।
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति।।८ ।।
न संदृशे तिष्टति रूपमस्य,
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।
हृदा मनीषी मनसाऽभिक्लृप्तो,
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।।९ ।।
यदा पञ्चावतिष्टन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहु: परमां गतिम्।।१ ० ।।
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणम्।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ।।१ १ ।।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा।

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयो:।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभाव: प्रसीदति।।१३।।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिता:।

अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।।१४।।

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रंथय:।।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्।।१५।।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनि: सृतैका।

तयोध्वमायत्रमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति।।१६।।

अङ्गुष्ट-मात्र: पुरुषोऽन्तरात्मा।

सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट:।।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण।

तं विद्याच्छृक्रममृत ंतं विद्याच्छुक्रममृतमिति।।१७।।

मृत्युप्रोत्कां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा,

विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-

सन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव।।१८।।

।।इति द्वितीयेऽध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता।।३।।

।।ति द्वितीयोऽध्याय:।।२।।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भनुत्कु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्ति:। शान्ति:। शान्ति:।।

।।इति यर्जुर्वेदीया कठोपनिषत्समाप्ता।।

2.3.3 केनोपनिषद: सामान्यपरिचयम्

- केनोपनिषद् सामवेदस्य तैत्तिरीयशाखायां विद्यते।
- केनोपनिषद् जैमिनीयब्राह्मणस्य अंशविशेष:।
- अस्या: उपनिषद: अपरं नाम ब्राह्मणोपनिषद् जैमिणीयोपनिषद् च।
- केनोपनिषद् तवल्कारण्यकेन सम्बन्धयुक्ता।
- केन इति पदेन आरम्भत्वात् अस्या: उपनिषद: केनोपनिषद्।
- केनोपनिषदि चत्वार: खन्डा: समुपलत्यन्ते
- अस्याम् उपनिषदि ३४ मन्त्रा: विद्यन्ते (8+5+12+9)
- अस्या: उपनिषद: प्रथमद्वितीयौ खण्डौ पद्यात्ममन्त्रेण विरचितौ।
- तृतीयचतुर्थौ खण्डौ गद्यात्मकमन्त्रेण विरचितौ।
- केनोपनिषद: प्रतिपाद्यविषय ब्रह्मतत्त्व:।
- केनोपनिषद: खण्डानुसारेण विषयवस्तुण: -

  प्रथम खण्डे – शिष्येण पृष्टा: प्रश्ना:।

  द्वितीये खण्डे – ब्रह्मज्ञानस्य अनिवर्चनीयता।

  तृतीय खण्डे – यक्षोपाख्यानम् ।

  चतुर्थ खण्डे – इन्द्रो-उमा-हैमवती-संवाद:।

केनोपनिषद्

ॐ आप्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षु: श्रोत्रमथो बलमिनद्रियाणि च।
सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म।।
निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि।ऽ
निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु।।
ॐ शान्ति: शान्ति: शान्ति:।।
ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मन: केन प्राण: प्रथम: पैति युक्त:।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षु: श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति।।१ ।।
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राण:।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा: प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति।।२ ।।
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो।
यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि।।
इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे।।३ ।।
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युदते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।४ ।।
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।५ ।।
यच्चक्षुषाण पश्यति येन चक्षुंषि पश्यति।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।६ ।।
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन शोत्रमिदं श्रुतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।७ ।।
यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राण: प्रणीयते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।८ ।
।।इति केनोपनिषत्सु प्रथम: खण्ड:।।१ ।।
यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि,
नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्।
यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ,

नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितं।।९।।

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च।।१०।।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।

अविज्ञातं विजानता विज्ञातमविजानताम्।।११।।

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्।।१२।।

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति,

न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः।

भूतेषु भुतेषु विचित्य धीराः,

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति।।१३।।

।।इति द्वितीयः खण्डः।।२।।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह,

ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त।

त एक्षन्तास्माकमेवायं विजयो-

ऽस्माकमेवायं महिमेति।।१४।।

तत्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्वभूव।

तत्र व्यजानत किमिदं यक्षमिति।।१५।।

तेऽग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि।

किमेतद्यक्षमितितथेति।।१६।।

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्याग्निर्वा।

अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति।।१७।।

तास्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं।

सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति।।१८।।

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तत्र शशाक दग्धुं स

तत एव निववृत्ते नैदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति।।१९।।

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति।।२०।।

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा।

अहस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति।।२१।।

तस्मिस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं।

सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति।२२।।

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुप प्रेयाय सर्वजवेन

तत्र शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं

विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति।।२३।।

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि तदुप किमेतद्यक्षमिति।

तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे।।२४।।

स तस्मिन्नेवाकाशो स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां

हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति।।२५।।

।।इति तृतीयः खण्डः।।३।।

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति।

ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति।।२६।।

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्तेन।

ह्योनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्योनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति।।२७।।

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स।

ह्योनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्योनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति।।।२८।।

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३

इतीन्न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम्।।२९।।

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च।

मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्यं संकल्पः।।३०।।

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं।

स य एतदेवं वेदाभि हैनं स्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति।।३१।।

उपनिषदं भो ब्रुहीत्युक्ता य उपनिषद्ब्राह्मा।

वाव त उपनिषदमहब्रुमेति।।३२।।

तस्यै तप दमः कर्मेति प्रतिष्ठा।

वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्।।३३।।

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मान –

मन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्टति।।३४।।

।।इति चर्तुर्थः खण्डः।।४।।

ॐ आप्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च।

सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म।।

निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि।

निरते य उपनिषत्सु धर्मास्त मयि सन्तु ते मयि सन्तु।।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।।

।।इति सामवेदीया केनोपनिषत्समाप्तां।।२२।।

2.3.4 वृहदारण्यकोपनिषद: सामान्यपरिचयम्

- ❖ इयम् उपनिषद् शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणे विराजते।
- ❖ वृहदारण्यकोपनिषद: व्याख्याप्रसङ्गे शङ्कराचार्येण उक्तम् – सेयं षड़ध्यायी अरण्ये अनूच्यमानत्वात् आरण्यकम्। वृहत्त्वात् परिमाणतो वृहदारण्यकम्।
- ❖ अस्या: उपनिषद: उत्स: शतपथब्राह्मणस्य षट् अध्याय:।
- ❖ बृहदारण्यकोपनिषदि ३ काण्डानि समुपलभ्यन्ते। यथा – मधुकाण्डम्, याज्ञल्क्यकाण्डम्, खिलकाण्डञ्च।
- ❖ अस्याम् उपनिषदि ६ अध्याया विराजन्ते।
- ❖ इयम् उपनिषद् ४७ ब्राह्मणेषु विभक्तम्।
- ❖ अध्यायानुसारेण वृहदारण्यकोपनिषद: ब्राह्मणानि –

प्रथमे अध्याये – ६ ब्राह्मणानि

द्वितीये - ६ ब्राह्मणानि

तृतीये - ९ ब्राह्मणानि

चतुर्थे- ६ ब्राह्मणानि

पञ्चमे - १५ ब्राह्मणानि

षष्ठे - ५ ब्राह्मणानि

- ❖ **वृहदारण्यकोपनिषद: गुरुत्वपूर्णा: विषया: -**

१. मानस-अश्वमेधयज्ञस्य विवरणम्

२. वालाकि-अजातशत्रु-संवाद:

३. मैत्रेयी-याज्ञवल्क्य-संवाद:

४. मधुविद्या

५. अश्वल-याज्ञवल्क्य-संवाद:

६. आर्तभाग-याज्ञवल्क्य-संवाद:

७. भुज्यु-याज्ञवल्क्य-संवाद:

८. उषस्ति-याज्ञवल्क्य-संवाद:

९. कहोल-याज्ञवल्क्य-संवाद

१०. गार्गी-याज्ञवल्क्य-संवाद:

१ १. उद्दालक-याज्ञवल्क्य-संवाद:

१ २. शाकल्य-याज्ञवल्क्य-संवाद:

१ ४. ५-५-५- आख्यानम्

१ ५. आरुणि-प्रवहण-संवाद:

बृहदारण्यकोपनिषद्

ॐ पूर्णमद: पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।

ॐ शान्ति:। शान्ति:। शान्ति:।।

ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर:। सूर्यश्चक्षुर्वात: प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानर:, संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य। द्यौ: पृष्टमन्तरिक्षमुदरं, पृथिवी पाजस्यं, दिश: पार्श्वे अवान्तरदिश: पार्श्वे:, ऋतवोऽङ्गानि, मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा:, नक्षत्राण्यस्थीनि, नभो मांसानि। ऊवध्यं सिकता:, सिन्धवो गुदा:, यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता:, ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि, उद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचं जघनार्धो तद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधुनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक्।।१।।

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनि:, रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभित: संबभूवतु:। हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान् एवास्य बन्धु: समुद्रो योनि:।।२।।

।।इति प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्।।१।।

नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, मृत्युनैवेदमावृतमासीत्। अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति। सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद।।१।।

आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत। सा पृथिव्यमवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्नि:।।२।।

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं, वायुं तृतीयं, स एष प्राणस्त्रेधा विहित:। तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेमौ। अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ, दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे, द्यौ: पृष्टं, अन्तरिक्षमुदरम्, इयमुर: स एषोऽप्सु प्रतिष्टितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतिष्ठत्येवं विद्वान्।।३।।

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति, स मनसा वाचं मिथुनं सम समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा तत: संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभ:। यावान् संवत्सरस्तमेतावत: कालस्य परस्ताद् तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत्।।४।।

स ऐक्षत यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति, स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंच - ऋचो यजूंषि सामानिच्छन्दांसि यज्ञान् प्रजा: पशुन्। स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तद् अदितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति, य एवमेतददितेरदितित्वं वेद।।५।।

सोऽकामयत् भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति। सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्। प्राणा वै यशो वीर्यं, तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत, तस्य शरीर एव मन आसीत्।।६।।

सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्वादात्मन्व्यनेन स्यामिति। ततोऽश्व: समभवद्यदशवत् तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्य अश्वमेधत्वम्। एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद। तमनवरुध्यैवामन्यत। तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत। पशुन्देवताभ्य: प्रत्यौहत्। तस्मात्सर्वदेक्त्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यम् आलभन्ते एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति, तस्य संवत्सर आत्मा; अयमग्निरर्क: तस्येमे लोका आत्मान:। तावेतौ अर्काश्वमेधौ। सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव; अप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति, मृत्युरस्यात्मा भवति एतासां देवतानामेको भवति।।७।।

।।इति प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्।।२।।

द्वया ह प्राजापत्या। देवाश्चासरुश्च। तत: कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा:, त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त, ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गिथेनात्ययामेति।।१।।

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तेभ्यो वागुदगायत्। यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं वदति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स य: स पाम्पा, यदेवेदमप्रतिरुपं वदति स एव स पाप्मा।।२।।

अथ ह प्राणामूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य: प्राण उदगायद्य: प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्घात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्, स य: स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरुपं पश्यति स एव स पाप्मा।।४।।

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य: श्रोत्रमुदगायद्य: श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति, तमभिद्रुत्य पाम्पनाऽविध्यन्, स य: स पाम्पा, तदेवेदमप्रतिरुपं शृणोति स एव स पाम्पा।।५।।

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्घायेति, तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं संकल्पयति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति, तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्, स य: स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरुपं संकल्पयति स एव स पाप्मा:; एवमु खल्वेता देक्ता: पाप्मभिरुपासृजन्, एवमेना: पाप्मनाऽविध्यन्।।६।।

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्यैष्यन्तीति, तद्भिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यथाऽशमानमृत्वा लोष्टो विध्वसेत, एवं हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भक्त्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद।।७।।

ते होचु: क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसत्केत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रस:।।८।।

साव वा एषा देवता दूर्नाम्, दुरं ह्यस्या मृत्यु:, दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद।।९।।

सा वा एषा देवतैतासा देवताना पाप्मानां पाम्पनं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदघात् तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति।।१०।।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यथैना मृत्युमत्यवहत्।।११।।

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्नि: परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते।।१२।।

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायु: अभवत्योऽयं वायु: परेण मृत्युमतिक्रान्त: पवते।।१३।।

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्, सोऽसावादित्य: परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपित।।१४।।

अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यादा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन्, ता इमा दिश: परेण मृत्युमतिक्रान्ता:।।१५।।

अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद।।१६।।

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठति।।१७।।

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नत्र आभजस्वति, ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त। तस्माद्यदनेनान्नमन्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति, भर्ता स्वानां श्रेष्टः पुर एता भक्त्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद, य उ- हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति, यो वैतमनु भायान् बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति।।१८।।

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो अङ्गानां रसः, प्राणो हि वा अङ्गनां रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव गच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानां रसः।।१९।।

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग् वै बृहती, तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः।।२०।।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग् वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ।।२१।।

एष उ एव साम वाग् वै सामैषः, सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम्। यद्वेव समः प्लुषीणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव साम, अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्ससाम वेद।।२२।।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं गावेव गीथा, उच्च गीथा चेति स उद्गीथः।।२३।।

तद्धपि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्वस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येन उदगायदिति, वाचा च ह्योव स प्राणेन चोदगायदिति।।२४।।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वम्, तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत, तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त`व। अथौ यस्य स्वं भवति, भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद।।२५।।

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्ण वेद, भवति हास्य सुवर्ण तस्य वै स्वर एव सुवर्ण, भवति हास्य सुवर्ण य एवमेतत्सामाम्नः सुवर्ण वेद।।२६।।

तस्य हैतस्य साम्नो य: प्रतिष्टां वेद प्रति ह तिष्टति, तस्य वै वागेव प्रतिष्टा, वाचि हि खल्वेष एतत्प्राण: प्रतिष्टितो गीयतेऽत्र इत्यु हैक आहु:।।२७।।

अथात: पवमानानामेवाभ्यारोह: स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति, स यत्र प्रसतुयात्तदेतानि उपेत्। असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्यतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति, स यदाहासतो मा सद्गमयेति, मृत्युर्वा असत्, सदमृतम्, मृत्युोर्माऽमृतं गमय, अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह, तमसो मा ज्योतिर्गमयेति,मृत्यर्वै तमो ज्योतिरमृतं, मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं मां कुर्वित्येवैतदाह, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति। अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽत्राद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति, तद्धैतल्लोकजितेव, न हैवालोक्याताया आशाऽस्ति य एवमेतत्साम वेद।।२८।।

।।इति प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्।।३।।

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध: सोऽनुवीक्ष्य नान्यद् आत्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत् नास्मादप्येतद्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यत्राम प्रब्रुते यदस्य भवति, स यत्पुर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष औषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभुषति य एवं वेद।।१।।

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति, स हायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीया कस्माद्धयभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति।।२।।

स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्। स तैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वत्कौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्तत: पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाश: स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या आजायन्त।।३।।

सा हेयमीक्षांचक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तां समेवाभत्तत एकशाफमजायताऽजेतराभवद्वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्त, एवमेव यदिदं किंच मिथुनम् आ पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वम् असृजत।।४।।

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति, तत: सृष्टिरभवत्सृष्टयां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद। ।।५।।

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत, तस्मादेतदु भयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः। तद्यादिदमाहुरमुं यज्ञामुं यजेत्येकैकं देवमेतद्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्योव सर्वे देवाः अथ यात्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निन्नादः सैषा ब्रह्माणोऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजत अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्यां हास्यैतस्यां भवति य`वं वेद।।६।।

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरुपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं रुप इति तदिदमप्येतर्हि नामरुपाभ्यामेव व्याक्रियते असौनामायमिदं रूप इति स एष इह प्रविष्टः। आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यक्रिश्वम्भरो वा विश्ववम्भरकुलाये तं न पश्यन्ति अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति। वदन् वाक् पश्यश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव। स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद, अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेवोपासीत्, अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति। तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्यतत्सर्वं वेद। यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद।।७।।

तदेतत्प्रेयः पत्राप्त्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादनन्तरतरं यदयमात्मा। स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रवाणां ब्रुयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मनमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति।।८।।

तदाहुर्यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्माऽवेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति।।९।।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्तीति। तस्मात्तत्सर्वमभवत्। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरवं सूर्यश्चेति। तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते। आत्मा ह्येषां भवत्यथयोऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पुशरेवं स देवानाम्। यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं मुञ्जरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति, किमु बुहुषु तस्मादेषां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः।।१०।।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सत्र व्यभवत्। तच्छ्रेयोरुपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति। तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये, क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म। तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति त्वां स योनिमृच्छति, स पापीयान् भवति, यथा श्रेयांसं हिंसित्वा।।११।।

स नैव व्यभवत् स विशमसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति।।१२।।

स नैव व्यभवत् शौद्रं वणर्मसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च।।१३।।

स नैव व्यभववत्तच्छ्रेयरुपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्धयेवैतदुभयं भवति।।१४।।

तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं शुद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शुद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत्। अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति, स एनमविदितो न भुनत्कि, यथा वेदो वाऽननूत्कोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्काकमयते तत्तत्सृजते।।१५।।

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रुते तेन ऋषीनामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशुनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति, तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति; तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम्।।१६।।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत् जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ विन्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान् वै क ामो नेच्छंश्च नातो भुयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ विन्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न`व तावन्मन्यते, तस्यो कृत्स्नता मन`वास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुमानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवं श्रोतेण हि तच्छृणोति, आत्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स `ष पाङ्गो यज्ञः, पाङ्कः पशु, पाङ्कःपुरुष, पाङ्कमिदं सर्वं यदिदं किंञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद।।१७।।

।।इति प्रथमाध्याये चुतुर्थं ब्राह्मणम्।।४।।

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पता।

एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्।।

त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य`कं प्रायच्छत्।

तस्मिन्सर्वं प्रतिष्टितं यच्च प्राणिति यच्च न।।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा।

यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन।।

स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति।।१ ।।

यत्सत्पान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पितैकमस्य साधारणमितिदमेवास्य तत्साधारणम् अन्नं यदिदमद्यते। स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्। द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति। तस्मान्नेष्टियाजुकळ स्यात्। पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पय:। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चेपजीवन्ति, तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्तथ वत्सं जातमाहुरगृणाद् इति। तस्मिन् सर्वं प्रतिष्टितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्टितं यच्च प्राणिति यच्च न। तद्यदिमाहु: संक्त्सरं पयसा जुह्वप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरैव तदह: पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति। कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षिति:, स हीदमनन्नं पुन: पुनर्जायते। यो वैतामक्षितिं वेद इति पुरुषो वा अक्षिति:, स हीदमन्न धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमन्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत्। स देवानपिपच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा।।२ ।।

त्रीण्यत्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत, अन्यत्रमना अभुवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रैषमिति मनसा द्योव पश्यति मनसा शृणोति। काम: संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरघृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व मन एव, तस्मादपि पृष्टन पपस्पृष्टो मनसा विजानाति, य: कश्च शब्दो वागेव सैषा वागेव सैषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदान: समानोऽन इत्येतत्सर्व प्राण एतैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमय: प्राणमय:।।३ ।।

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तक्षलोक: प्राणोऽसौ लोक:।।४ ।।

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेद: प्राण: सामवेद:।।५ ।।

देवा: पितरो मनुष्या एत एव, वागेव देवा:, मन: पितर:, प्राणो मनुष्या:।।६ ।।

पिता माता प्रजैत एव, मन एव पिता, वाङ् माता, प्राण: प्रजा।।७ ।।

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव, यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रुपं, वाग्धि विज्ञाता, वागेनं तद्भुत्वाऽवति।।८ ।।

यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रुपं, मनो हि विजिज्ञास्यं, मन एनं तद्भुत्वाऽवति।।९ ।।

यात्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रुपं, प्राणो ह्यविज्ञात:, प्राण एनं तद्भुत्वाऽवति।।१०।।

तस्यै वाच: पृथिवी शरीरं, ज्योतिरुपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्नि:।।११।

अथैतस्य मनसो द्यौ: शरीरं ज्योतीरुपमसावादित्य:, तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां तत: प्राणोऽजायत, स इन्द्र:, स एषोऽसपलो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद।।१२।।

अथैतस्य प्राणस्याप: शरीर ज्यातारुपमसा चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समा: सर्वेऽनन्ता: स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं जयति।।१३।।

स एष संक्त्सर: प्रजापति: षोडशकलस्तस्य रात्रयेव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य तत: प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृत: प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै।।१४।।

यो वै स संक्त्सर: प्रजापति: षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला:, आत्मैवास्य षोडशी कला, स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयते, आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहु:।।११५।।

अथ त्रयो वाव लोका:, मनुष्यलोक: पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोक: पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा:, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्टस्तस्माद्वद्यां प्रशंसन्ति।।१६।।

अथात: संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह, त्वं ब्रह्मत्वं यज्ञस्त्वं लोक इति, स पुत्र: प्रत्याह, अहं ब्रह्माहं यज्ञ:, अहं लोक: इति, यद्वै किञ्चानूत्कं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता। ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता, ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहु:, तस्मादेनमनुशासति, स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैभिरेव प्राणै: सह पुत्रमाविशति। स यद्यनेन किंचिदक्षणयाऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्टत्यथैनमेते देवा: प्राणा अमृता आविशान्ति।।१७।।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशाति, सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति।।१८।।

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशाति, तद्वै दैवं मनो येनानन्द्येव भक्त्यथो न शो चति।।१९।।

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रसमसश्च दैव: प्राण आविशाति, स वै दैव: प्राणो य: संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति, स एवंवित्सर्वेषां भूतान्यवन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति। यदु किंचेमा: प्रजा: शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति।।२०।।

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि समृजे, तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त, वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे, द्रक्ष्यामि अहमिति चक्षु: श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म, तानि मृत्यु: श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्, तान्याप्त्या मृत्युरवारुद्ध, तस्माच्छाम्यत्येव वाक्, श्राम्यति चक्षु:, श्राम्यति श्रोत्रम् अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यम: प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे। अयं वै न: श्रेष्ठो य संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रुपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति, तेन ह वा तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम्।।२१।।

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे, तप्स्याम्यहम् इत्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैक्तं, स यथैषां प्राणानां मध्यम: प्राण एवमेतासां देवतानां वायु:, निम्लोचन्ति हान्या देवता:, न वायु: सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायु:।।२२।।

अथैष श्लोको भवति यतश्चेदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति, तं देवाश्चक्रिर धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति। यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति। तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेम्ना पाप्मा मृत्युरापनुवदिति, यद्यु परेत्ममापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति।।२३।।

।। इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्।।५।।

त्रयं वा इदं नाम रुपं कर्म, तेषां नाम्ना वागित्येतदेषाम् उक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्टन्ति। एतदेषां सामैतद्धि सर्वैः नामाभिः सममेतदेषां ब्राह्मैगद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति।।१।।

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्टन्त्येदेषा सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति।।२।। अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्टन्ति, एतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्रयं सदेकमयमात्मा, आत्मो एकः सत्रेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यमयं प्राणश्छत्रः।।३।।

।।इति प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम्।।६।।

।। इति प्रथमोऽध्यायः।।१।।

ग.तैत्तिरीयोपनिषदः सामान्यपरिचयम्

- इयम् उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखायां विद्यते। एवं तैत्तिरीयारण्यके विद्यते।
- तैत्तिरीयारण्यकस्य सप्तम्-अष्टम्-नवम-प्रपाठकाः तैत्तिरीयोपनिषद् नाम्ना परिचीयते।
- अस्याः उपनिषदः विषयवस्तु-शिक्षा, उपदेशः जीवनादर्शस्य ज्ञानम्।
- तैत्तिरीयोपनिषदि ३ अध्यायाः विराजन्ते। ते अध्यायाः वल्ली नाम्ना अभिधीयन्ते। यथा – शिक्षावल्ली, ब्रह्मानन्दवल्ली भृगुवल्ली च।
- अस्याम् उपनिषदि ३१ अनुवाशः विद्यन्ते (12 + 9 + 10) तथा च ६८ मन्त्राः विराजन्ते (28+26+14)।
- वल्ल्याणुसारेण तैत्तिरीयोपनिषदः विषयवस्तुनः

  शिक्षावल्ली – वर्ण-स्वर-मात्रा-बल-प्रभृतीनां विवरणम्

  ब्रह्मानन्दवल्ली – ब्रह्मविषये आलोचना

  भृगुवल्ली – वरुण-भृगु-संवादः

तैत्तिरीयोपनिषद्

।।शीक्षावल्ली।।

ॐ शं नो मित्र: शं वरूण:। शं नो भक्त्वर्यमा।

शं न इन्द्रो बृहस्पति:। शं नो विष्णुरुरुक्रम:।

नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि।

त्वामेव प्रत्ययं वदिष्यामि, ऋतं वदिष्यामि।

सत्यं वदिष्यमि। तन्मामवतु। तत्वत्कारमवतु।

अवत् माम्। अवतु वत्कारम्।

ॐ शान्ति: शान्ति: शान्ति:।

।। इति शीक्षावल्ल्यां प्रथमोऽनुवाक:।।१ ।।

ॐ शीक्षां व्याख्यास्याम:। वर्ण: स्वर:। मात्रा बलम्।

साम् संतान:। इत्युक्त: शीक्षाध्याय:।।१ ।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां द्वितीयोऽनुवाक:।।२ ।।

सह नौ यश:। ब्रह्मवर्चसम्। अथात: संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्याम:। पञ्चस्विधिकरणेषु। अधिलोकम् अधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजममध्यात्मम्। ता महासंहिता इत्याचक्षते। अथाधिलोकम्। पृथिवी पूर्वरुपं। द्यौरुत्तरूपम्। आकाश: संधि:।।१ ।।

वायु: संधानम्। इत्यधिलोकम्। अथाधिज्यौतिषम्। अग्नि: पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपम्। आप: सन्धि:। वैद्युत: सन्धानम्। इत्यधिज्यौतिषम्। अथाधिविद्यम्। आचार्य: पूर्वरूपम्।।२ ।।

अन्तोवास्युत्तररुपम। विद्या सन्धि:। प्रवचनं सन्धानम्। इत्यधिविद्यम्। अथाधिप्रजम्। माता पूर्वरुपम्। पितोत्तरुपम्। प्रजा सन्धि:। प्रजननं सन्धानम्। इत्यधिप्रजम्।।३ ।।

अथाध्यात्मम्। अधरा हुन: पूर्वरूपम्। उत्तरा हनुरुत्तरुपं। वाक्संधि:। जिह्वा संधानम्। इत्यध्यात्मम्। इतीमा महासंहिता। य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद। संधीयते प्रजया पशुभि:। ब्रह्मवर्चसेनात्राद्येन सुवर्ग्येण लोकेन।।४ ।।

।।इति शीक्षावल्लां तृतीयोऽनुवाक:।।३ ।।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरुप:। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासम्। शरीरं मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मण: कोशोऽसि मेधया: पिहित:। श्रुतं मे गोपाय। आवहन्ती वितन्वाना। कुर्वाणाऽचिरमात्मन:। वासांसि मम गावश्च। अन्नपाने च सर्वदा। ततो मे श्रियमावह। लोमशां पशुभि: सह स्वाहा।।१ ।।

आमायन्तु ब्रह्मचारिण: साहा। विमायन्तु ब्रह्मचारिण: स्वाहा। प्रमायन्तु ब्रह्मचारिण: स्वाहा। दमायन्तु ब्रह्मचारिण: स्वाहा शायन्तु ब्रह्मचारिण: स्वाहा।।२।।

यशो जनेऽसानि श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाजा? स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन् सहस्रशाखे निभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथाप: प्रवता यन्ति। यथा मासा अहर्जरम्।। एवं मां ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वत: स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्र मा पाहि पद्यस्व।। ३।। वितन्वाना शामायन्तु ब्रह्मचारिण: स्वाहा।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां चतुर्थोऽनुवाक:।।४।।

भूर्भुव: सुर्वरिति वा एतास्तिस्रो व्याहतय:। तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। माहाचमस्य: प्रवेदयते। मह इति। तद् ब्रह्म। स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवता: भूरिति वा अयं लोक:। भुव इत्यन्तरिक्षम्। सुवरित्यसौ लोक:।।१।।

मह इत्यादित्य:। आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयते। भूरिति वा अग्नि:। भुव इति वायु:। सुवरित्यादित्य: मह इति चन्द्रमा:। चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योर्तिषि महीयन्ते। भुरिति वा ऋच:। भुव इति सामानि। सुविरिति यजुंषि।।२।।

मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते। भूरिति वै प्राण:। भुव इत्यपान: सुवरिति व्यान:। मह इत्यन्नम्। अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते। ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतय:। ता यो वेद, स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मे देवा बलिमावहन्ति।।३।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां पञ्चमोऽनुवाक:।।५।।

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाश:।। तस्मिन्नयं पुरुषो नोमय:। अमृतो हिरण्मय:। अन्तरेण तालुके। एष स्तन ईवावलम्बते। सन्द्रयोनि:। यत्रासौ केशान्तो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्टति। भुव इति वायौ।।१।।

सुवरित्यादियत्ये। मह इति ब्रह्माणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। अप्नोति मनस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पति:। श्रोत्रपति: विज्ञानपति:। एतत्ततो भवति। आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्स्व।।२।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां षष्टोऽनुवाक:।।६।।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा:। अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा। नक्षत्राणि। आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा। इत्यधिभूतम्। अथाध्यात्मम्। प्राणो व्यानोऽपान उदान: समान। चक्षु: श्रोत्रं मनो वाक् त्वक्। चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा। एतदिधिविधाय ऋषिरवोचत्। पांत्कं वा इदं सर्वम्। पाङ्क्तेनैव पाङ्क्त स्पृणौतीति।।१।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां सत्पमोऽनुवाकः।।७।।

ओमिति ब्रह्म। ओमितीदं सर्वम्। ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याशआरावयन्ति। ओमिति सामानि गायन्ति। ॐ शोमिति श्रास्त्रणि शंसन्ति। ओमित्यध्वर्यः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रम् अनुजानाति। ओमिति ब्राह्मणः प्रवश्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति। ब्रह्मैपाप्नोति।।१ ।।

।।इति शीक्षावल्ल्यामष्टमोऽनुवाक्:।।८ ।।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च। तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च। दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च। अग्नयश्च स्वाध्ययप्रवचने च। अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च। अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च। मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः। तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः।।१ ।.

।।इति शीक्षावल्ल्यां नवमोऽनुवाकः।।९ ।।

अहं वृधस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्टं गिरोरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमरिम। द्रविणं सवर्चसम्। सुमेधा अमृतोक्षितः इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्।।१ ।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां दशामोऽनुवाकः।।१ ० ।।

वेदमनूच्यार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्म चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। कुशलानात्र प्रमदितव्यम्। भूत्यैन प्रमदितव्यम्। स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्।।१ ।।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदिव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्य देवो भव। अथितिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेविव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि।।२ ।।

नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः। तेषां त्वायाऽसनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्।। ३ ।। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युत्का आयुत्काः आलुक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युत्का आयुत्काः। आलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्।।४।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां एकादशोऽनुवाकः।।११।।

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः।

नो ब्रह्मणे नमस्ते वायो, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि।

त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावदिषम् ऋतमवादिषम्।

सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वत्कारमावीत्।

आवीन्माम्। आविद्वत्कारम्।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।।१।।

।।इति शीक्षावल्ल्यां द्वादशोऽनुवाकः।।१२।।

शं न शीक्षां सह नै यश्छन्दसां भूः स यः पृथिव्योमित्यृतं चाहं वेदमनुच्य शं नो द्वादश।।१२।।शं नो मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविंशतिः।।२३।। ॐ शं नो मित्र शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्पामि। सत्यं वदिष्पामि। तन्मामवतु। तद्वत्कारमवतु। अवतु नाम। अवतु वत्कारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैयतैरीयोपनिषदि प्रथमः शीक्षाध्यायः समाप्तः।।२।।

।।ब्रह्मानन्दवल्ली।।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनत्कु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधितमस्तु मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्तिः। शान्ति। शान्तिः।।

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाऽभ्युत्का। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभुतः। आकाशद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या औषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्टा। तदप्येष श्लोको भवति।

।।इति ब्राह्मनन्दवल्ल्यां प्रथमोऽनुवाकः।।१।।

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिर्वी श्रिताः। अथो अन्नैनैव जीवन्ति। अथैनदपि यन्त्यन्ततः। अन्नं हि भूतानां ज्येष्टम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासते। अन्नं हि भूतानां ज्येष्टम्। तस्मात्सर्वैषधमुच्यते। अन्नाद् भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि। तस्मादन्नं तदुच्यत इति। तस्माद्वा एतस्माद् अन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणामयः। तेनैष पूर्णः स वा

एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध:। तस्य प्राण एव शिर:। व्यानो दक्षिण: पक्ष:। अपान उत्तर: पक्ष:। आकाश आत्मा। पृथवी पुच्छं प्रतिष्ठा। ततप्येष श्लोको भवति।

।। इति ब्रह्मनान्दवल्ल्यां द्वितीयोऽनुाक:।।२ ।।

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति। मनुष्या: पशवश्च ये। प्राणो हि भूतानामायु:। तस्मात्सर्वायुषमुच्यते। सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते। प्राणो हि भूतानामायु:। तस्मात् सर्वायुषमुच्यत इति। तस्यैव एव शारीर आत्मा व: पूर्वस्य। तस्माद्वा सर्वायुषमुच्यत इति। तस्यैष एव शरीर आत्मा य: पुर्वस्य। तास्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमय: तेनैष पूर्ण:। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतामन्वयं परुषविध:। तस्य यजुरेव शिर:। ऋग्दक्षिण: पक्ष:। सामोत्तर: पक्ष:। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरस: पुच्छं प्रतिष्टा। तदप्येष श्लोको भवति।।१ ।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां तृतीयोऽनवाक:।।३ ।।

यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभोति कदाचनेति। तस्यैष एव शरीर आत्मा य: पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय: तेनैष पूर्ण:। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं पुरुषविध:।

तस्य श्रद्धैव शिर: श्रुतं दक्षिण: पक्ष सत्यमुत्तर: योग आत्मा। मह: प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।।१ ।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां चतुर्थोऽनुवाक:।।४।।

विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि च। विज्ञानं देवा: सर्वे। ब्रह्म ज्येष्टमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेत्र प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा। सर्वान् कामान् समश्नुते इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा य: पूर्वसय। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय:। तेनैष पूर्ण:। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधातामन्वयं पुरुषविध:। तस्य प्रियमेव शिर:। मोदो दक्षिण: पक्ष:। प्रमोद उत्तर: पक्ष। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्टा। तदप्येष श्लोको भवति।।१ ।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां पञ्चमोऽनुवाक:।।५ ।।

असत्रेव स भवति। असद्ब्रह्मोति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मोति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। य: पूर्वस्य। आथातोऽनुप्रश्ना:। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्चन गच्छती३। आहो विद्वानमुं ल ोकं प्रत्य। कश्चित्समश्नुता३ उ। सोऽकामायत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदं सर्वमसृजत । यदिदं प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदं सर्वमसृजत। यदिदं किंच। चानिरुत्कं च। लिलयनं चानिलयनं च। विज्ञानं चाविज्ञानं च। सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्। यदिदं किञ्च। तत् सत्यमित्याचक्षते। तदप्येष श्लोको भवति।।१ ।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां षष्टोऽनुाक:।।६।।

असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। तदात्मानं स्वयमकुरुत। तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति। यद्वै तत्सुकृतम्। रसो वै स:। रसं द्योवायं लब्ध्वानन्दी भवति। को ह्येवान्यात्क: प्राण्यद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्योवानन्दयाति। यदा ह्योवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽऽभयं प्रतिष्टां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्योवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्तेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य। तदप्येष श्लोको भवति।।१।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां सप्तमोऽनुवाक:।।७।।

भीषाऽस्माद्वात: पवते। भीषोदेति सूर्य:। भीषाऽस्माद् अग्निश्चेश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति।

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति। युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक:। आशिष्टो दृढिष्टो बलिष्ट:। तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्तात्। स एको मानुष आनन्द:। ते ये शतं मानुषा आनन्दा:।।१।।

स एको मनुष्य-गन्र्धर्वाणामानन्द:। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामनन्दा:। स एको देवगन्धर्वाणामानन्दा:। श्रत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दा:। स एक: पितृणां चिरलोकलोकानाम् आनन्द:। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दा:। स एक अज्ञानजानां देवानाम् आनन्द:।।२।।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमाजानजानां देवानाम् आनन्दा: स एक: कर्मदेवानां देवानामानन्द:। ये कर्मणा देवार्नापयन्ति। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दा:। स एको देवानामानन्द:। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवानामानन्दा: । स एको ब्रह्मण आनन्द: श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य।।४।।

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक:। स य एवंविद् अस्माल्लोकात्प्रेत्य। तमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं प्राणयमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति। तदप्येष श्लोको भवति।।५।।

।।इति ब्रह्मानन्दवल्ल्यां अष्टमोऽनुवाक:।।८।।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्माणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चनेति। एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवम्। किमहं पापमकरवमिति। स य एवं विद्यानेते आत्मानं स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते। य एवं वेद। एत्युपनिषत्।।१।।

।।इति ब्रह्माणन्दवल्ल्यां नवमोऽनुवाक:।।९।।

ब्रह्मविदिदमेकविंशतिरन्नरसमयात्प्राणो व्यानोऽपान आकाश: पृथिवी पुच्छं षड्विंशति: प्राणं यजु: ऋक् सामादेशोऽथर्वाङ्गिरस: पुच्छं द्वाविंशतिर्यत: श्रद्धर्तंसत्यं योगो महोऽष्टादश विज्ञानं प्रियं मोद: प्रमोद आनन्दो ब्रह्म पुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाथाष्टाविंशतिरसत्षोडश भीषाऽस्मान्मानुषो मनुष्यगन्धर्वाणां देवगन्ध्र्वाणां पितृणां चिरलोकलोकानामा-जानजानां कर्मदेवानां ये कर्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पते: प्रजापतेर्ब्रह्मण:। स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यत: कुतश्च नैतमेकादश नव। ब्रह्मविद्या एवं वेदेत्युपनिषत्।।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनत्कु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्ति:। शान्ति:। शान्ति:।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयो ब्रह्मवल्ल्यध्याय: सर्मीप्त:।।१ ।।

।।भृगुवल्ली।।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनत्कु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्ति:। शान्ति:। शान्ति:।।

भृगुवै वारुणि:। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षु: श्रोत्रं मनो वाचमिति। तं होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्र यन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां प्रथमोऽनुवाक:।।१ ।।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तं होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मोति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां द्वितीयोऽनुवाक:।।२ ।।

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं प्तिरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तं गोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तत्प्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां तृतीयोऽनुवाक:।।३ ।।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ग्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मन: प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं प्तिरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तं गोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तत्प्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां चतुर्थोऽनुवाक:।।४ ।।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। विज्ञानेन जातानि जीवन्ति। विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं प्तिरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तं गोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तत्प्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां पञ्चमोऽनुवाक:।।५ ।।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं प्तिरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तं गोवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तत्प्वा।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां षष्ठोऽनुवाक:।।६ ।।

अन्नं न निन्द्यात्। तद् व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीरम् अन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राण: प्रतिष्ठित:। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां सप्तमोऽनुवाक:।।७ ।।

अन्नं न परिचक्षीत। तद् व्रतम्। आपो वा अन्नम्। ज्योतिरन्नादम्। अप्सु ज्योति: प्रतिष्ठितम्। ज्योतिष्याप: प्रतिष्ठिता:। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां अष्टमोऽनुवाक:।।८ ।।

अन्नं बहु कुर्वीत। तद् व्रतम्। पृथिवी वा अन्नम्। आकाशोऽन्नाद:। पृथिव्यामाकाश: प्रतिष्ठित:। आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता:। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या।।१ ।।

।।इति भृगुवल्ल्यां नवमोऽनुवाक:।।९ ।।

न्न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत। तद् व्रतम्। तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्। अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते। एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम्। मुखतोऽस्मा अन्नं राध्वते। एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम्। मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते। एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्धम्। अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते।।१ ।।

य एवं वेद। क्षोम इति वाचि। योगक्षेम इति प्राणापानयोः। कर्मेति हस्तयोः गतिरिति पादयोः विमुक्तिरिति पायौ। इति मानुषीः समाज्ञाः। अथ दैवीः। तृप्तिरिति वृष्टौ। वलमिति विद्युति।।२।।

यश इति पशुषु। ज्योतिरिति नक्षत्रेषु। प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे। सर्वमित्याकाशे। तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत। प्रतिष्ठावान् भवति। तन्मह इत्युपासीत्। महान् भवति। तन्मन इत्युपासीत। मानवान् भवति।।३।।

तन्नम इत्युपासीत। नम्नन्तेऽस्मै कामाः। तद्ब्रह्मेत्युपासीत। ब्रह्मवान् भवति। तद् ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत। पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपलाः। परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः।।४।।

स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानम् उपसंक्रम्य। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं मनोमयम् आत्माननुपसंक्रम्य। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरुप्यनुसंचरन्। एतत्साम गायन्नास्ते। हा३ वु हा३ वु हा३ वु।।५।।

अहम् अन्नम् अहम् अन्नम् अहम् अन्नम्। अहम् अन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः। अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य। पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना३भायि। यो मा ददाति स इदेव मा३वाः। अहम् अन्नम् अन्नमदन्तमा३द्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म्। सुवर्नज्योतीः। य एवं वेद। इत्युपनिषत्।।६।।

(राध्यते विद्युति मानवान्भवत्येको हा३वु य एवं वेदैकं च)

।।इति भृगुवल्ल्यां दशमोऽनुवाकः।।१०।।

भृगुस्तस्मै यतो वै विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत्त्रयोदशान्नं प्राणं मनो विज्ञानमिति तद्विज्ञाय तं तपसा द्वादश द्वादशानन्द इति सैषा दशान्नं न निन्द्यात् प्राणः शरीरमन्नं न परिचक्षीतापो ज्योतिरन्नं बहु कुर्वीत पृथिव्यामाकाश एकादशैकादश। न कञ्चनैकषष्टिरेकान्नविंशतिरेकान्नविंशतिः।।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनत्कु। सह विर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।।
ॐ शान्तिः। शान्तिः। शान्तिः।।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो
भृगुवल्ल्यध्यायः समाप्तः।।३।।

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भव
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः।

न्नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि।

त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि, ऋतं वदिष्यामि।

सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वत्कारमवतु।

अवतु साम्। अवतु वत्कारम्।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्ति।

।।इति तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा।।

2.3.6 श्वेताश्वतरोपनिषद: सामान्यपरिचयम्

❖ इयम् उपनिषद् कृष्णयजुर्वेदे विराजते।

❖ श्वेताश्वतरोपनिषद: प्रतिपाद्यविषया: सांख्यम्, योग:, शैवभावना च।

❖ श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्याया: समुपलभ्यन्ते।

❖ अस्याम उपनिषदि १ १ ३ मन्त्रा: विद्यन्ते।

प्रथमाध्याये – १ ६ मन्त्रा:

द्वितीयाध्याये – १ ७ मन्त्रा:

तृतीयाध्याये – २ १ मन्त्रा:

चतुर्थाध्याये – २ २ मन्त्रा:

पञ्चमाध्याये – १ ४ मन्त्रा:

षष्ठाध्याये – २ ३ मन्त्रा:

❖ अध्यायानुसारेण अस्या: उपनिषद: विषयवस्तुन: –

प्रथमे अध्याये – परमात्मन: साक्षातोपाय:

द्वितीये अध्याये - योगस्य वर्णना

तृतीयत: पञ्चमपर्यन्तम् – सांख्य-शैवसिद्धान्तयो वर्णना

षष्ठाध्याये – गुरुभक्ते: महत्त्वम्

श्वेताश्तरोपनिषद्

ॐ पूर्णमदः पुर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।

ॐ शान्तिः। शान्तिः। शान्तिः।।

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति।।

किं कारणं ब्रह्म कुत:स्म जाता जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठा:।

अधिष्टिता: केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्।।१ ।।

काल: स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनि: पुरुष इति चिन्ता।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीश: सुखदु:खहेतो:।।२ ।।

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशात्किं स्वगुणैर्निगुढ़ाम्।

य: कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्टत्येक।।३ ।।

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शातार्धारं विशतिप्रत्यराभि:।

अष्टकै: षड्भिर्विश्वरुपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम्।।४।।

पञ्चस्त्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मि पञ्चबुद्ध्यदिमूलाम्।

पञ्चावर्ता पञ्चदु:खौधवेगां पञ्चशद्भेदां पञ्चपर्वामधीम:।।५ ।।

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते अस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे।

पृथागात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति।।६ ।।

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्मतस्मिस्त्रयं सुप्रतिष्टाऽक्षरं च।

अत्रांतरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्माणि तत्परा योनिमुक्ता:।।७ ।।

संयुक्तमेतत्क्षात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।।८।।

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्योका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता।

अनंतश्चात्मा विश्वरुपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विंदते ब्रह्ममेतत्।।९।।

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः।

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भुयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिः।।१०।।

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।

तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः।।११।।

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्।।१२।।

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे।।१३।।

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।

ध्यान-निर्मथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढवत्।।१४।।

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्त्रोतःस्वरणीषू चाग्निः।

एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति।।१५।।

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सार्पिरिवार्पितम्। आत्मविद्यातपोमूलं

तद् ब्रह्मोपनिषत् परं तद् ब्रह्मोपनिषत् परमिति।१६।।

।। इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः।।१ ।।

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्।।१ ।।

युत्केन मनसा वयं देवस्य सवितुः सर्वे।

सुवर्गेयाय शक्त्या।।२ ।।

युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्यतो धिया दिवम्।

बृहज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्।।३ ।।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः।।४।।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः।।५ ।।

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः।।६ ।।

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यम्।

तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पुर्तमक्षिपत्।।७ ।।

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीर हृदीनन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य।

ब्रह्मोड्गपेन प्रतरेत विद्वान्स्त्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि।।८ ।।

प्राणन्प्रपीड्येह संयत्कचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छवसीत।

दुष्टाश्वयुत्कमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रेमत्तः।।९ ।।

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभि:।

मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्।।१०।।

नीहारधूमार्कानिलानलाना खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम्।

एतानि रूपाणि पुर:सराणि ब्रह्मण्यभिव्यत्किकराणि योगे।।११।

पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु: प्रात्पस्य योगाग्निमयं शरीरम्।।१२।।

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरलौष्टवं च।

गन्ध: शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति।।१३।।

यथैव बिम्बं सृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तम्।

तद्वात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मत दीपोपमेनेह युत्क: प्रपपाशै:।।१५।।

एष ह देव: प्रदिशोऽनु सर्वा: पूर्वो ह जात: स उ गर्भे अन्त:।

स एव जात: स जनिष्यमाण: प्रत्यङ्जनांस्तिष्टति सर्वतोमुख:।।१६।।

यो देवोऽग्नौ योऽप्स यो विश्वं भूवनमाविवेश।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नम:।।१७।।

।। इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्याय:।।२।।

य एको जालवानीशत ईशनीभि: सर्वाल्लोकानीशत ईशानीभि:।

य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।।१।।

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु इमाँल्लोकानीयशत ईशनीभि:।

प्रत्यङ्जनांस्तिष्टति संचुकोपान्तकाले संसृज्य विश्वा भूवनानि गोपा:।।२।।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक:।।३।।

यो देवानां प्रमवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षि:।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्धया शुभया संयुनत्कु।।४।।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकशिनी।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरशन्ताभिचाकशीहि।।५।।

यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसी: पुरुषं जगत्।।६।।

तत: परं ब्रह्मपरं बृहन्त यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम्।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति।।७।।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्ण तमस: परस्तात्।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य: पन्था विद्यतेऽयनाय।।८।।

यस्मात्परंनापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीी न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्टत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरूषेण सर्वम्।।९।।

ततो यदुत्तरतरं तदरुपमनामयम्।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दु:खमेवापियन्ति।।१०।।

सवाननशिरोग्रीव: सर्वभूतगुहाशय:।

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्वगत: शिव:।।११।।

महान् प्रभुर्वै पुरुष: सत्त्वस्यैष प्रवर्तक:।

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्यय:।।१२।।

अङ्गुष्टमात्र: पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्ट:।

हृदा मन्वीशी मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विरमृतास्ते भवन्ति।।१३।।

सहस्त्रशीर्षा पुरुष: सहस्त्राक्ष: सहस्त्रपात्।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्टद्दशाङ्गुलम्।।१४।।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भुतं यच्च भव्यम्।

उतामृतत्वस्येशानो यदत्रेनातिरोहति।।१५।।

सर्वत: श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य वितष्टति।।१६।।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत्।।१७।।

नवद्वारे पुरे देही हंसौ लेलायते बहि:।

वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च।।१८।।

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षु: स शृणोत्कर्ण:।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्रयं पुरुषं महांतम्।।१९।।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहाणां निहितोऽस्य जन्तोः।

तमक्रतुं पश्यति वीशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्।।२०।।

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात्।

जन्मनिरोधं प्रवदंति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदंति नित्यम्।।२१।।

।। इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः।।३।।

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति।

वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुमया संयुनत्कु।।१।।

तदेवग्निस्तदादित्यस्तद्वायस्तदु चन्द्रमाः।

तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः।। २।।

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी।

त्वं जीर्णो वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः।।३।।

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः।

अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भूवनानि विश्वा।।४।।

अजामेकां लोहितशिक्लकृष्णां बह्विः प्रजाः सृजमानां सरुपाः।

अजो ह्योको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुत्कभोगामजोऽन्यः।।५।।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति।।६।।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशाया शोचति मुह्यमानः।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः।।७।।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः।

यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्यद्विदुस्त इमे समासते।।८।।

छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतावो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तास्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः।।९।।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मयिनं तु महेश्वरम्।

तस्यावयवभूतैस्तु व्यात्पं सर्वमिदं जगत्।।१०।।

यो योनिं योनिमिधितिष्टत्येको यस्मिन्निदं स च वि चैति सर्वम्।

तमीशानं वरं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति।।११।।

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनत्कु।।१२।।

यो देवानामधिपो यास्मिँल्लोका अधिश्रिताः।

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम।।१३।।

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरुपम्।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति।।१४।।

स एव काले भूवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः।

यास्मिंयुत्का ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांशिछनन्ति।।१५।।

वृतात्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम्।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।।१६।।

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जानानां हृदये संनिविष्टः।

हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति।।१७।।

यदाऽतमस्तत्र दिवा न रात्रिर्न सत्र चासच्छिव एव केवलः।

तदक्षरं तत्सवितुवरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणा।।१८।।

नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।।१९।।

न संदृशो तिष्टति रुपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति।।२०।।

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते।

रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम्।।२१।।

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि,

मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी –

र्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे।।२२।।

।।इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तचुर्थोऽध्यायः।।४।।

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गुढे।

क्षरं त्वविद्या ह्यामृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः।।१।।

यो योनिं योनिमिमधितिष्टत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः।

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तम्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्।।२।।

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः।

भुयः सृष्टवा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा।।३।।

सर्वा दिशा ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनदड्वान्।

एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्टत्येकः।।४।।

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्टत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः।।५।।

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद् ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम्।

ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः।।६।।

गुणान्वयो यः फलकर्मकता कृतस्य तस्यैव स चोपभोत्का।

स विश्वरुपस्त्रिगूणस्त्रिर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः।।७।।

अङ्गुष्टमात्रो रवितुल्यरुपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः।

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः।।८।।

बालाग्रशतभागस्य शातधा कल्पितस्य च।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते।।९।।

नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन स रक्ष्यते।।१०।।

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासांबुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म।

कर्मानुगान्यनुक्रमेण देहि स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते।।११।।

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहुनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति।

क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः।।१२।।

अनाद्यनन्त कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरुपम्।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वां देवं मुच्यते सर्वपाशैः।।१३।।

भावग्राह्यमनीड्याख्यं भावाभावकरं शिवम्।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम्।।१४।।

।।इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. अधोऽङ्चितानां समीचीनमुत्तरं चिनुत —

(a) पूर्णमदः पूर्णमिदम् (1) निरुक्तम्

(b) सा गृधः कस्य सिद्धनम् (2) अथर्ववेदीया

(c) समाम्नायः समास्नातः (3) इशोवास्यपनिषद्

(d) पैप्पलादसंहिता (4) वृहदारण्यकम्

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	4	3	1	2
B	2	3	4	1
C	3	2	1	4
D	1	2	3	4

2. कविर्मनीषी परिभू स्वयम्भूः कुत्रेयमुक्तिः ?

(a) भगवतगीतायाम् (b) ईशावा स्योपनिषद् (c) कठोपनिषदि (d) श्रीमद्भगवद्गीतायाम्

3. एषु सारथिः कः उच्यते ?

(a) आत्मा (b) शरीरम् (c) मनः (d) बुद्धिः

4. विद्यया विन्दतेऽमृतम् इति कुत्रोपदिष्टम् ?

(a) ईशोवास्यपनिषदि (b) केनोपनिषदि (c) तैत्तिरीयोपनिषदि (d) कठोपनिषदि

5. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्यवरान् निबोधतः इति कुत्रोपदिश्यते ?

(a) भगवतगीतायाम् (b) बृहदारण्यकोपनिषदि (c) कठोपनिषदि (d) श्रीमद्भगवद्गीतायाम्

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	11	a	2.4.2 / 2.3.1 / 2.3.41
2	10	b	2.3.1
3	11	d	2.3.2
4	13	b	2.3.3
5	14	c	2.3.2

December - 2012

1. तमसो मा ज्योतिर्मयय इति कुत्र विद्यते ?

(a) ऋग्वेदे (b) वृहदारण्यके (c) अथर्ववेदे (d) सामविधाने

2. तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाह्यत: कुत्रेयमुक्ति ?

(a) भगवदगीतायाम् (b) श्रीमद्भगवते (c) इशावास्योपनिषदि (d) कठोपनिषदि

3. कस्मिन् वरे ययस्त्रिणाचिकेतसग्निम् आदात् ?

(a) प्रथमवरे (b) द्वितीयवरे (c) तृतीयवरे (d) चतुर्थवरे

4. असद् वा इदमग्र आसीत् – अयं विचार: कुत्र निर्दिष्ट: ?

(a) ईशावास्यपनिषदि (b) तैत्तरीयोपनिषदि (c) कठोपनिषदि (d) बृहदारण्य

5. इन्द्रियेज: परा ह्यार्था अर्थेभ्यश्च परं मन: इति कुत्रस्था उक्तिरियम् —

(a) कठोपनिषदि (b) केनोपनिषदि (c) बृहदारण्योकोपनिषदि (d) तैत्तिरीयोपनिषदि

6. उमा हैमती कस्यामुपनिषदि निर्दिष्टा ?

(a) कठोपनिषदि (b) तैत्तिरीयोपनिषदि (c) केनोपनिषदि (d) ईशावास्योपनिषदि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	9	b	2.3.4
2	11	c	2.3.1
3	12	b	2.3.2
4	14	b	2.3.5
5	15	a	2.3.2
6	16	c	2.3.3

June - 2013

1. कठोपनिषदनुसारं प्राणेन सम्भवति ?

(a) अदिति: (b) आत्मा: (c) बुद्धि: (d) मन:

2. ईशावास्यदिशा कथं मृत्युं तरति ?

(a) ज्ञानेन (b) विनाशेन (c) सम्भूत्या (d) विद्याया:

3. आत्मना विदते वीर्यम् – अयं विचार: कुत्र उपदिश्यते ?

(a) केनोपनिषदि (b) कठोपनिषदि (c) तैत्तिरीयोपनिषदि (d) वृहदारण्यके

4. मानी पुण: पुनर्वशमापद्यते मे कुत्रेयमुक्ति: ?

(a) तैत्तिरीयोपनिषदि (b) कठोपनिषदि (c) तैत्तिरीयोपनिषदि (d) वृहदारण्यके

5. अमृतञ्च स्थितञ्च यच्च गच्च त्यच्च – कु कुत्रोमुक्ति: ?

(a) केनोपनिषदि (b) छान्दोग्यपनिषदि (c) तैत्तिरीयोपनिषदि (d) वृहदारण्यकोपनिषदि

6. आनन्दमयस्य शिर: किमुच्यते ?

(a) आनन्द; (b) मोद: (c) प्रियम् (d) प्रमोद:

7. मृत्यवे त्वा ददामि इति केनोक्तम् ?

(a) यामन (b) नचिकेतसा (c) उद्दालकेन (d) कुमारेण

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	10	b	2.3.2
2	11	b	2.3.1
3	12	a	2.3.3
4	13	b	2.3.2
5	14	d	2.3.4
6	15	c	2.3.2
7	16	c	2.3.2

December - 2013

1. योऽसावसौ पुरुष: सोऽहमस्मि इत्यस्य कुत्रोपदेश: ?

(a) ईशोपनिषदि (b) तैतरियोनिषदि (c) केनोपनिषदि (d) श्रीमद्भगवते

2. अतिमुच्य धारा: प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति – कुत्रेयमुक्ति:

(a) ईशोपनिषदि (b) केनोपनिषदि (c)) तैतरियोनिषदि (d) श्रीमद्भगवते

3. यतो वाचो निवर्तन्त अप्राप्य मनसा सह कुत्रेयमुक्ति:

(a) ईशोपनिषदि (b) केनोपनिषदि (c)) तैतरियोनिषदि (d) श्रीमद्भगवते

4. अजो नित्य: शाश्वतोऽयं पुराण: इयमुक्ति: कुत्रास्ति ?

(a) बृहदारण्यकोपनिषदि (b) ईशापनिषदि (c)) तैतरियोनिषदि (d) कठोपनिषद

5. येनाहं नामृता स्याम किमहं तेन कुयाम् – कयेमुच्यते ?

(a) मैत्रेय्या (b) कात्यायण्य (c)) पायत्र्या (d) उमया

6. अधस्तानां समीचीनमुत्तरं चितुत – ?

(a) काण्व संहिता (i)बृहदारण्यकोपनिषदि

(b) शतपथब्राह्मणम् (ii) मैत्रेयी

(c) वाजश्रवा (iii) इशोवास्यपनिषद्

(d) याज्ञवल्क्य: (iv) नचिकेता

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	4	3	1	2
B	2	3	4	1
C	3	1	4	2
D	1	2	3	4

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	9	a	2.3.1
2	10	b	2.3.3
3	11	c	2.3.5
4	12	d	2.3.4 / 2.3.1 / 2.3.2
5	13	a	2.3.4
6	15	c	2.3.4 / 2.3.1 / 2.3.2

December - 2014

1. कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे चतं समा: इति सूक्ति: केन वेदेन सम्वन्धी ?

(a) ऋग्वेदेन (b) यजुर्वेदेन (c) सामवेदेन (d) अथर्ववेदेन

2. तमसो मा ज्योतिर्गमय इति कुत्र विद्यते ?

(a) ऋग्वेदे- (b) बृहदारण्यकोपनिषदि (c) सामवेदेन (d) अथर्ववेदेन

3. आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् इति उक्ति अस्ति –

(a) ईशावास्योपनिषदि (b) केनोपनिषदि (c) कठोपनिषदि (d) बृहदारण्यकोपनिषदि

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	1	b	2.3.1
2	6	b	2.3.4
3	11	b	2.3.3

December- 2015

1. कठोपनिषदि नचिकेतस: पिता कं यागमनुष्ठितवान् ?

(a) अश्वमेधयाम् (b) सर्वमेधायागम् (c) सर्वजित्याम् (d) पितृमेधायाम्

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	11	c	2.3.1

June - 2016

1. शतायुषः पुत्रपौत्रान् बहून् हस्ति-हिरण्यमश्वान् इति कथनमस्ति -

(a) वाजश्रवसः (b) नचिकेतसः (c) यमराजस्य (d) याज्ञवल्क्यस्य

2. अधोऽङ्कितेषु एकमसत्यमस्ति –

(a) विद्यां च अविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इति ईशोपनिषदि वर्तते

(b) ईशोपनिषद् तैत्तिरीयशाखायः वर्तते

(c) याज्ञवल्क्य मैत्रेयीसंवादो बृहदारण्यकोपनिषदि वर्तते।

(d) नचिकेतसः वर्णनं कठोपनिषदि वर्तते।

3. (क) शिक्षावल्ली कठोपनिषदि वर्तते

(ख) अनयो कथनयोर्विषयो उचितं युग्मं चिनुत।

(a) (क) असत्यम् (ख) सत्यम् (b) (क) सत्यम् (ख) असत्यम् (c) उभे सत्ये स्तः (d) उभे असत्ये स्तः

4. उत्तिष्ठित जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत – इति उदाहरणं कुत्र वर्तते ?

(a) केनोपनिषदि (b)कठोपनिषदि (c) तैत्तिरीयोपनिषदि (d) बृहदारण्यकोपनिषदि

5. अधोलिखितानां केन सह कस्य सम्वन्धः ? इति समीचीनां तालिकां चिनुत -

(a) मा गृधः कस्यासिद्धनम् (i)केनोपनिषद्

(b) उमाया उपदेशः (ii) बृहदारण्यकोपनिषद्

(c) अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः (iii) ईशोपनिषद्

(d) आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यो मन्तव्यः (iv) तैत्तिरीयोपनिषद्

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	4	3	1	2
B	2	3	4	1
C	3	1	4	2
D	3	1	4	2

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	c	2.3.2
2	7	b	2.3.1
3	8	a	2.3.5
4	9	b	2.3.2
5	10	d	2.3.3/2.3.4/2.3.1/2.3.5

January - 2017

1. अन्धन्तम: प्रविशन्ति येऽविद्यमुपासते/ततो भूय इव त तमो ये उ विद्यायां रता: – सन्दर्भोऽयं वर्तते –

(a) कठोपनिषदि (b) ईशोपनिषदि (c) श्वेताश्वतरोपनिषदि (d) बृहदारण्यकोपनिषदि

2. यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेन ब्रवीम्योमित्येतत् –

(a) कण्वस्य (b) यमस्य (c) नचिकेतस: (d) इन्द्रस्य

3. तस्यै तपो दम: कर्मेति प्रतिष्ठा वेदा: सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् इत्युद्धरणं वर्तते –

(a) तैत्तिरीयपनिषदि (b) कठोपनिषदि (c) श्वेताश्वतरोपनिषदि (d) बृहदारण्यकोपनिषदि

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	b	2.3.1
2	8	b	2.3.2
3	9	b	2.3.2

2.4 वैदिकव्याकरण - निरुक्त - वैदिकव्याख्यापद्धतिनां विवरणम्

2.4.1 ऋक्प्रातिशाख्यम्

'प्रतिशाखा' इत्यस्य उत्तरं 'ञत्' प्रत्ययेण 'प्रातिशाख्य' इति पदं जातम्। प्रातिशाख्यस्य अपरं नाम पार्षदं पारिषदं वा। प्रातिशाख्यस्य रचनाकाल: प्राय: 600-200 B.C.। प्रातिशाख्यस्य शिक्षावेदाङ्गे अन्तर्भाव: अस्ति। प्रातिशाख्यं वर्णशास्त्रं नाम्नाभिधीयते। प्रातिशाख्यग्रन्थेषु ऋक् प्रातिशाख्यम् अन्यतमम्। ऋक प्रातिशाख्यस्य अपरं नाम -'शाकल प्रातिशाख्यम्', पार्षद सूत्रम्, पारिषदसूत्रम् इत्यादिनी। प्रातिशाख्यमिदं सर्व प्राचीनम्। ऋक्प्रातिशाख्यस्य रचयिता आचार्य: शौनक:। ऋक्प्रातिशाख्यस्य सारांश: 'उपलेख:' नाम्ना ज्ञायते। अस्य प्रातिशाख्यस्य उपरि पार्षदव्याख्या पार्षदवृत्तिश्च इति भाष्यग्रन्थ प्राप्यते। पार्षदवृत्ते: रचयिता उवट:। एवं प्रातिशाख्यस्योपरि विष्णुमित्रस्य 'वर्गद्वयवृत्ति:" अन्यतमा। ऋक्प्रातिशाख्यम् अष्टादशपटलेषु विभक्तम्। केषाञ्चित् पटलानां नामानि अधस्तात् प्रदीयन्ते –

प्रथम पटलम् – संज्ञापरिभाषापटलम्

द्वितीय पटलम् – संहिता पटलम्।

तृतीय पटलम् – स्वरपटलम्।

द्वादश पटलम् – सीमापटलम्।

ऋक्प्रातिशाख्यस्य परिभाषा:

2.4.1.a समानाक्षराणि

शौनककृते ऋक्प्रातिशाख्ये अष्टौ सन्ध्याक्षराणि विराजन्ते। तथाहि उच्यते - 'अष्टौ समानाक्षराण्यादित:'। अर्थात् वर्णमालाया: आदित: आरभ्य वर्णसमाम्नायस्य अष्टावक्षराणि समानाक्षरसंज्ञकानि भवन्ति। तानि – अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ इति। अस्मिन् विषये उव्वटेनापि उक्तम् 'समानाक्षरसंस्थाने'।

2.4.1.b सन्ध्यक्षराणि

ऋक्प्रातिशाख्यस्य प्रथमे पटले चत्वारि सन्ध्यक्षराणि विद्यन्ते। तथाहि उच्यते शौनकेन - ''ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराण्युत्तराणि।'' तानि सन्ध्यक्षराणि भवन्ति – ए, ओ, ऐ, औ। - अस्मिन् विषये उव्वटेन उक्तम् - ''समानाक्षेरभ्य: उत्तराणि चत्वारि अक्षराणि सन्ध्यक्षरसंज्ञकानि भवन्ति। अ-कारस्य, इकारेण, उकारेण, ए कारेण, ओ कारेण च सन्ध्यौ यानि अक्षराणि निष्पद्यन्ते तानि तथोच्यन्ते।''

2.4.1.c अघोषा:

अस्मिन् प्रसङ्गे ऋक्प्रातिशाख्ये उच्यते - ''अन्त्या: सप्त तेषामघोषा:।'' – अनुरूपभावेन भाष्यकारेण उव्वटेन उक्तम् - ''तेषाम् एवोष्माणाम् अन्त्या: सप्त उष्माण: अषोषसंज्ञका:वेदितव्या:''। अस्यार्थ: भवति – श, ष, स, क, प अघोष – संज्ञका: सन्ति। पुनश्च ''वर्गे वर्गे च प्रथमौ अषोषौ।'' अर्थात् वर्गस्य प्रथमद्वितीयौ अघोष संज्ञकौ स्त: - क-ख, च-छ, ट-ठ, त-थ, प-फ इति। अतएव अघोष वर्णानाम् संख्या 17। अघोषवर्णानां प्रयोजनं भवति - ''अघोषे रेफ्यरेफी च।''

2.4.1.d सोष्मा:

ग्रन्थकारेण उक्तम् - ''युग्मौ सोष्माणौ''। अस्मिन् विषये अपि आचार्येन उव्वटेन कथितम् ''वर्गे वर्गे च द्वितीयचतुर्थौ वर्णौ सोष्माणौ वेदितव्यौ''। सोष्मवर्णा: भवन्ति ख-घ, छ-झ, ठ-ढ, थ-ध, फ-भ इति। सोष्मवर्णा: महाप्राणवर्णा: नाम्ना परिचीयते। सोष्मवर्णानां प्रयोजनं भवति - ''सोष्मा तु पूर्वेण सहोच्यते।''

2.4.1.e यमा:

ऋक्प्रातिशाख्ये यमवर्णस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् - ''स्पर्शा यमानुनासिका: स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु।'' यम: वर्ण: चतुर्विध:। ते भवन्ति –

1. अघोषाल्पप्राणा: - कँ, चँ, टँ, तँ, पँ।
2. अघोष महाप्राणा: - खँ, छँ, ठँ, थँ, फँ।
3. सघोषाल्पप्राणा: - गँ, जँ, डँ, दँ, बँ।
4. सघोष महाप्राणा: - घँ, झँ, ढँ, धँ, भँ।
5. अस्मिन् विषये ज्ञातव्यमस्ति यत् - ''न स्पर्शस्योष्मन् प्रकृते: प्रतिपाद्यमापत्तिम्।''

2.4.1.f स्वरभक्तिः

अस्याः लक्षणप्रसङ्गे शौनकमहोदयेन उक्तम् - ''स्वरभक्तिः पूर्वभागमक्षरांगम्।''। स्वरभक्तेः मात्रा भवति अर्धमात्रा (इतरे च)। उव्वटस्य मतानुसारेण स्वरभक्तेः स्वरूपं भवति ''सा स्वरभक्तिः पूर्वरेफं ल-कारं वा भजते।'' सा द्विविधा –

1. दीर्घस्वरभक्तिः।
2. ह्रस्वस्वरभक्तिश्चः।

2.4.1. g रक्ताः

शौनकप्रणीते ऋक्प्रातिशाख्ये उच्यते यत् ''रक्तसंज्ञकोऽनुनासिकः''। अर्थात् अनुनासिकवर्णाः रक्तसंज्ञका भवन्ति। अस्मिन विषये भाष्यकारेणापि उक्तं यत् - ''यस्य-वर्णस्य अनुनासिकसंज्ञा'' विहिता तस्यानेन रक्तसंज्ञा विधीयन्ते।'' अुनासिकाः वर्णाः भवन्ति ङ, ञ, ण्, न्, म्।

2.4.1.h संयोगः

संयोगस्य लक्षणप्रसङ्गे शौनकः उवाच – संयोगस्तु व्यञ्जनसन्निपातः''। अर्थात् द्वयोः व्यञ्जनवर्णयोः सन्निपात एर 'संयोग' इत्युच्यते। अस्मिन् विषये भाष्यकारेण – उव्वटेन उक्तम् - ''व्यञ्जनयोर्मेलकः संयोगसंज्ञः भवति। यथा– प्र-वस्त्रिष्टुभामिषम्।'' अत्र उल्लेखनीयं यत् - ''स्वराणु स्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः।''

2.4.1.i प्रह्ह्य

शौनककृते ऋक्प्रातिशाख्ये 'प्रगृह्य' इतिपरिभाषा परिलक्ष्यते। साधारणतः सम्बोधनजातः 'ओ' कारः प्रगृह्यसंज्ञकः भवति। तथाहि उच्यते ''ओकार आमन्त्रितजः प्रगृह्यः''। अफी च सम्बोधनहीनो ओ-कारः प्रगृह्यसंज्ञकः भवितुमर्हति। ओ-कारं बिना ई-कारन्त – ऊ-कारान्त – ए –कारान्त, द्विवचनस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति। चत्वारि सर्वनामपदानि प्रगृ-ह्यसंज्ञकानि भवन्ति। तथाहि उच्चते ऋक्प्रातिशाख्ये - ''अस्मे युष्मे त्वे अमी च प्रगृह्याः।

2.4.1.j रेफितः

अ-आ-भिन्नम् अन्यस्वरस्य परवर्ती विसर्गः रेफितसंज्ञकः भवति। तथाहि उच्यते - ''उष्मारेफी पञ्चमो नामिपूर्वः'' अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु - ''अग्निरश्मि जन्मना''।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. सन्ध्यक्षराणि कति ?

   (a) त्रीणि (b) चत्वारि (c) अष्टौ (d) द्वादश

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	16	B	2.4.1.b

December - 2012

1. समानाक्षराणि कियन्ति ?

   (a) त्रीणि (b) चत्वारि (c) षट् (d) अष्टौ

2. सोष्मसंज्ञो वर्णः कः ?

   (a) क (b) ख (c) ग (d) घ

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	18	d	2.4.1.a
2	19	b	2.4.1.d

June - 2013

1. ऋक् प्रातिशाख्यानुसामघोषवर्णः कः ?

   (a) श (b) ड (c) ढ (d) ण

2. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारं सोष्मवर्णः कः

   (a) च (b) छ (c) ज (d) ट

3. ऋक्प्रातिशाख्यानुसृत्य बृह्वचानां यमसंख्या वर्तते ?

   (a) 5 (b) 10 (c) 20 (d) 25

4. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारेण रक्तसंज्ञः कः ?

   (b) स्पर्शः (b) अनुनासिकः (c) संयोगः (d) विसर्गः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	18	a	2.4.1.c
2	17	b	2.4.1.d
3	19	b	2.4.1.e
4	19	b	2.4.1.g

December - 2014

1. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारेण स्वराणां – सन्ति।

   (a) त्रिविधभेदाः (b) चतुर्विधभेदाः (c) पञ्चविधभेदाः (d) नवविधभेदाः

2. समीचीनमुक्तन्व चिनुत -

   (a) रक्तसंज्ञः (1)व्यञ्जनसन्निपातः

   (b) ईदूदेद्द्विवचनम् (2) समानक्षरण्यादितः

   (c) संयोगस्तु (3) अनुनासिकः

   (d) अष्टौ (4) प्रगृह्यम्

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	4	2	3	1
B	3	4	1	2
C	1	2	3	4
D	3	2	4	1

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	10	a	2.5
2	20	b	2.4.1.g/2.4.1.i/2.4.1.h/2.4.1.a

June - 2016

3. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारं रक्तसंज्ञका के सन्ति ?

(a) कण्ठ्यवर्णाः (b) अयोगवाहाः (c) निरनुनासिकवर्णाः (d) अनुनासिकवर्णाः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	54	d	2.4.1.g

January - 2017

1. ऋक्प्रातिशाख्यानुसारेण रक्तसंज्ञका वर्णा भवन्ति।

(a) अनुनासिकवर्णा: (b) सोष्मवर्णा: (c) अघोषवर्णा: (d) समानाक्षरवर्णा:

२. ऋग्वेदप्रातिशाख्यानुसारेण अधस्तनयुग्मानां समुचितां तालिकां चिनुत -

(a) ऊ (1) अघोष:

(b) क (2) सन्ध्यक्षरम्

(c) घ (3) समानाक्षरम्

(d) ए (4) सोष्म

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	1	3	4	2
B	4	2	1	3
C	3	1	4	2
D	2	4	3	1

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	12	a	2.4.1.g
2	13	c	2.4.1.c/2.4.1.b/2.4.1.a/2.4.1.d

June - 2018

4. ऋक्प्रातिशाख्यस्य पटलसंख्या कियती।

(a) 16 (b) 14 (c) 12 (d) 18

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	20	d	2.4.1

2.4.2 निरुक्तम्

षड्वेदाङ्गेषु निरुक्तस्य स्थानं चतुर्थम्। निरुक्तम् इत्यस्मिन् ग्रन्थे शब्दानां परिचयः प्राप्यते। निरुक्तं वेदपुरुषस्य श्रोत्रमुच्यते। निरुक्तस्य लक्षणप्रसङ्गे शायणाचार्यः उवाच- ''अर्थावोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तत् निरुक्तम्''। निरुक्तस्य रचयितारूपेण यास्काचार्यः परिचितः यास्ककृते निरुक्ते चतुर्दश अध्यायाः विद्यन्ते। परन्तु दुर्गसिंहस्य मतानुसारेण निरुक्ते द्वादश अध्यायाः सन्ति। तस्मात् दुर्गसिंहस्य 'दुर्गवृत्तिः' इति टीका प्रसिद्धा। एवं स्कन्दमहेश्वरस्य 'निरुक्तनिचयः' इति टीकाऽपि प्राप्यते। दुर्गसिंहनये निरुक्तं चतुर्दश प्रभेदम्। यास्काचार्यस्य आविर्भावकालः प्रायः सप्तमतः अष्टमशतकपर्यन्तम्। समाम्नायः समाम्नातः इत्यनेन निरुक्तस्य प्रारम्भः जातः।

2.4.2.a पदचतुष्टयम्

निरुक्तकारस्य मतानुसारेण चत्वारि पदानिसन्ति। तथाहि उच्यते - 'चत्वारिपदजातानि"। तानि भवन्ति नामानि, आख्यातम्, उपसर्गाः, निपाताश्च।

2.4.2.a.1 नामानि

यास्काचार्य नाम्नः लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् – इत्यनेन द्रब्यप्रधानं पदं बोध्यते। सत्त्व इत्यनेन ज्ञायते यत् - **''मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः''**। मूर्तं सत्त्वभूतं भवति नाम।

नाम विषये उदाहरणं खलु ब्रज्या, पक्ति प्रभृतय। 'अद' इति सर्वनामशब्दः नाम पदेन वोध्यते। तथाहि उच्यते - ''अद इति सत्त्वानामुपदेशः''। निरुक्तकारस्य मतानुसारेण – नाम्नः उदाहरणानि भवन्ति - ''गौरश्वः पुरुषो हस्तीति''।

2.4.2.a.2 आख्यातविचारम्

अस्य लक्षणप्रसङ्गे यास्काचार्येण उक्तम् - ''भावप्राधाम् आख्यातम्''। इत्यत्र भावप्रधानम् इत्यनेन क्रियाप्रधानम् उच्यते। भावस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् पूर्वपरीभूतं भावम्'। अपि च उपक्रमप्रभृत्य प-वर्ग पर्यन्त भावम्। आख्यातस्य चत्वार अर्था: सन्ति भावम्, काल:, कारक:, संख्या च। एतेषु भावं प्रधानम्। आख्यातं चतुर्विधम्। तानि प्रदीयन्ते –

1. कर्तरि – पचति देवदत्त:।
2. भावे – भूयते देवदत्त:।
3. कर्मणि – पच्यते ओदनो देवदत्तेन।
4. कर्मकर्तरि – पच्यते ओदन: स्वयमेव।

2.4.2.a.3 भावविकारा:

'भवते: स्वपदार्थे भवनं भाव:' इति दुर्गाचार्यस्य मतम्, अपि च स्कन्दस्वामी उवाच – भावशब्द: पदार्थपर्याय:। वार्षायणे: मतानुसारेण षड्भावविकारा: सन्ति।

तानि भवन्ति – ''जायतेऽस्ति विपरिणमते बर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति''। इति।

i) जायते - ''शब्द: पूर्वभावस्यादिमाचष्टे, नापरभावमाचष्टे, नापि अस्तिस्तस्य प्रतिषेधं करोति।''

ii) अस्ति - ''शब्दश्चोत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं तन्मात्रं ब्रवीति।'' अथवा ''अस्तुत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्''

iii) विपरिणमते - ''अपच्यमानस्य तत्त्वादभ्रश्यमानस्य विकारं विक्रियमात्रं विपरिणमत इति।''

iv) बर्धते - ''स्वेषामङ्गाणां शिरोग्रीवा वाहुदरादीनाभ्युच्चयं वर्द्धत'' इति।

v) अपक्षीयते - ''स्वाङ्गै: सांयोगिकै: वा द्रव्यै: उपचीयते।''

vi) विनश्यति – ''अपरभावस्यादिमाचष्टे, न पूर्वभावमाचष्टे''।

2.4.2.a.4 उपसर्गाः

उपसर्गविषये विभिन्नानि मतानि प्राप्यन्ते –

(i) यास्कनये – ''आख्यातमुपगृह्य तस्यैवार्थविशेषं सृजन्तीत्युपसर्गाः।''

(ii) शाकटायननये –
''न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति
नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगगद्योतकाः भवन्ति।''

(iii) गार्ग्यनये – ''नामाख्याताभ्यां नियुक्तानामपि उपसर्गानाम्।''

(iv) गार्ग्यस्य मते – उच्यावचा पदार्था भवन्ति

(v) गार्ग्यमते – ''तद् य एषु पदार्थः प्राहुरिमे''

(vi) गार्ग्यमते – ''तं नामाख्यातयोरर्थविकारम्।''

उपसर्गाः भिन्नार्थे प्रयुज्यन्ते। यथा —

(a) अर्वागर्थे – आ उपसर्गः, उदा- आयाहि

(b) विप्रकृष्टे – प्र, परा, उदा – प्रगतः, परागतः

(c) आभिमुख्यार्थे – अभि। उदाः - अभि त्वा देव सवितः

(d) अभिपूजितार्थे – अति, सु। उदाः अतिधनः, सुब्राह्मणः।

(e) प्राचुर्यहीनार्थे – निः, दुः, उदाः - निर्धनः, दुर्ब्राह्मणः।

(f) विनिग्रहार्थे – नि, अव। उदाः - निगृह्णाति, अवगृह्णाति।

(g) एकीभवनार्थे – सम्। उदाः - संग्रहः।

(h) सादृश्यार्थे – अनु

(i) संसर्गार्थे – अपि

(j) आधिक्यार्थे – उप

(k) सर्वतोव्याप्त्यार्थे – परि

(l) आधिपत्यार्थे – अधि। उदा – ओजसा लोकम् अधितिष्ठति।

2.4.2.a.5 निपाता:

निरुक्ते यास्काचार्येण उक्तम् — ''उच्चावचेस्वर्थेसु निपतन्ति इति निपाता:। नि-उपसगात् 'पत्" धातो: उत्तरम् अच् प्रत्ययेन निपात: इति शब्द: जात:। निपाता: विभिन्नार्थे प्रयुज्यन्ते। यथा – उपमार्थे, कर्मोपसंग्रहार्थे, पादपूरणार्थे। तथाहि उच्यते —

''अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पादपूरणा:।''

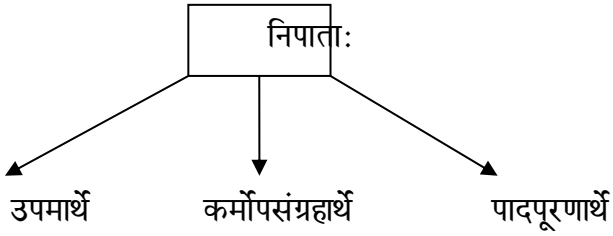

2.4.2.a.5.i (i) उपमार्थे - चत्वार: उपमार्थे भवन्ति। यथा – इव, चित्, न, नु। लौकिके 'इव' इति निपात: उपमार्थे प्रयुज्यते। 'न' लौकिके निषेधार्ते प्रयुज्यते। वेदे 'न' उपमार्थे निषेधार्थे वा प्रयुज्यते। चित् – पूजा वा सम्मानार्थे, निन्दार्थे, उपमार्थे प्रयुज्यते।

सम्मानार्थे – आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात्

निन्दार्थे – कुल्माषांश्चिद्

उपमार्थे – दधिचित्।

'नु' इति निपात: - हेतुनिमित्तार्थे, अनुप्रश्नार्थे, उपमार्थे च प्रयुज्यते।

हेत्वर्थे – इदं नु करिष्यति

अनुप्रश्नार्थे – कथं नु करिष्यति।

उपमार्थे – वृक्षस्य नु ते पुरहूता वया:।

2.4.2.a.5.ii

(ii) कर्मोपसंग्रहार्थे

अथ यस्यागमाद् अर्थपृथकत्वं विज्ञायते न त्वैददेशिकविग्रहेण पृथकत्वात् स कर्मोपसंग्रहार्थः। यथा - च, वा, आ, अह, ह, हि, किल, खलु, ननु, नूनम्, शश्वत् प्रभृतयः।

2.4.2.a.5. (iii) पादपूरणार्थे निपाताः

''ये निपाताः प्रवृत्ते अर्थे अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणाः भवन्ति, ते एव निपाताः मिताक्षरेषु, छन्दोवद्धेषु वाक्येषु पदपूराणाः भवन्ति''। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु – कम्, इम्, इत्, उ।**2.4.3 निरुक्ताध्ययस्य प्रयोजनम्**

निरुक्तं विना वेदार्थज्ञानं दुःसाध्यं भवति। अर्थात् निरुक्तेन वेर्थम् अवगमे सारल्यं सौविधं च भवति। निरुक्तस्य प्रयोजनम् उपस्थापयन् निरुक्तकारयास्काचार्यः ग्रन्थारम्भे एव लिखति ''समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः'', इति। एतेन ज्ञायतेयत निरुक्तस्य प्रधानम् उद्देश्यं निघन्टोर्व्याख्या वर्तते। अर्तात् निरुक्त-ग्रन्थस्य अध्ययनस्य प्रधानोद्देश्यः मन्त्राणाम् अथवा मन्त्रगतपदानाम् अर्थानां ज्ञानप्राप्तिरस्ति। अर्थमजानन् मनुष्यः स्वरस्य यथार्थं ज्ञानं पदविभागादेश्च समुचितं ज्ञानम् अवाप्तुं न शक्नोति, यतः स्वरविभक्त्यादेः संस्काराणां स्थितिः अर्थादीना भवति, –

''अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते।''

इत्थं शब्दानाम् अर्थकरणं अथवा निर्वचनमेव निरुक्तस्य प्रमुखोद्देशोऽस्ति। ज्ञानस्य आगारव्याकरणपूरक पदानाम् अर्थस्य सम्यगवोधनं निरुक्तशास्त्रस्य अध्ययनमस्ति।

अन्यच्च तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कर्त्स्यनम् इति। अर्थात् यानि चर्तुदशसंख्यकानि विद्यास्थानानि अभिहितानि तेषुनिरुक्तस्य अपि एकं स्थानं वर्तते। व्याकरणस्य पूर्णता निरुक्तेन एव भवति। यतः व्याकरणस्तु शब्दानेव व्याकरोति, किन्तु निरुक्तं तु अर्थस्यापि व्याख्यां करोति।

अन्यच्च प्रयोजनविशिष्टम्, ''अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते'' अर्थात् निरुक्तं विना पदविभागं कर्तुं न शक्यते। अर्थवशेन हि पदानि अवतिष्ठन्ते न च इदमन्तरेण अर्थपरिज्ञानम् अस्ति। अतः निरुक्तेन एव पदानां विभागः कर्तुं शक्यते। देवतापरिज्ञानमपि निरुक्तस्य प्रयोजनं वर्तते। यतः यज्ञकर्मणि देवतानां विषये वहवः विधयो भवन्ति। तेषां ज्ञानं निरुक्तेन एव भवितुमर्हति। मन्त्राः अेनकलिङ्गतो भवन्ति। अतः निरुक्तस्य अध्ययनाभावे मन्त्रासन्निहितदेवताज्ञानं न सम्भवति – ''याज्ञे देवतेन वहवः प्रवेशाः भवन्ति। तत् एतेनोपेक्षितव्यम्''। उदाहरणञ्च-

''इन्द्रं नत्वा शवसावायुं प्रणन्ति।'' एतदग्निदेवताया: मन्त्रे इन्द्रस्य वायुदेवस्य च नाम्न: वर्णनं कृतं विद्यते। अत्रकेवलं लिङ्गमात्रेण क: देव: प्रधान: कश्चदेव: अप्रधान: ? इदं ज्ञानम् आवश्यकमस्ति।

निरुक्तस्य अपरं प्रयोजनं तु ''ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च'' भवति। यतोहि ज्ञानस्य प्रशंसा तथा अज्ञानस्य निन्दा एतत् निरुक्तशास्त्रद्वारैव कर्तुं शक्या। ''अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च।'' निरुक्तशास्त्रे निन्दाऽर्थे अधोलिखितम् उदाहरणम् प्रस्तुतवान् –

''स्थानुरयं भारहार: किलाभुदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।

योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूत-पाप्मा।'' (ऋग्वेद-१०/७१/४)

अर्थात् वेदाध्ययनस्य परमपि तदर्थं न जानाति स केवलं भारवाहक एवास्ति एवं य: मन्त्रस्य अर्थं वेत्ति सर्वं कल्यानं लभते तथा अर्थज्ञानेन स्वपापानि भस्मीकृत्य समाप्य वा अन्ते स्वर्गं परमसुखं प्राप्नोति। वस्तुत: वेदमन्त्राणां यथार्थं ज्ञानमेव कस्यापि प्रियं वा अभीष्टमेव कल्याणं सम्पादयितुं प्रभावति इत्थं पुरुषार्थचतुष्टस्य-धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाणां सिद्धये सर्वथा समर्थस्य निरुक्तशास्त्रस्य अध्ययनम् अनिवार्यरूपेण कर्तव्यम्।

2.4.4. निर्वचनसिद्धान्त:

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च,

द्वौ चापरौ वर्णविकार-नाशौ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योग –

स्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तम्।।

मानवस्य स्वभावोऽयं वर्तते, यत् शब्दस्य उच्चारणे सारल्यं सौविध्यं प्रति स्वाभाविक-रुचि: भवति। अस्माद् कारणाद् एव आगम-विपर्यय-विकार-लोप-धात्वर्थातिशयै: निर्वचनानि क्रियन्ते।

<u>2.4.4.a. वर्णागम:</u> ''अथापि वर्णोपजन:। आस्थद्, द्वारो भरुजेति।'' असु क्षेपणे तस्य आस्थत्। वृङ् सम्भक्तौ तस्य द्वार:। भ्रस्ज पाके तस्य भरुज:।

2.4.4.b. वर्णविपर्यय: अथाप्यादि–विपर्ययो भवति , ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाटय: इति। द्युत-दीप्तौ, तस्यादिव्याप्त्या ज्योति:। हन् हिंसा-गत्यो: तस्य घन इति। भिदिर् विदारणे तस्य बिन्दु:। भट् भृतौ, तस्य वाट्य:। ''अथाप्यन्त-व्याप्तिप्यन्त-व्याप्तिर्भवति, ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्विति। वह्-प्रमाणे, तस्यान्तव्याप्त्या ओघ:। मिह-सेचने, तस्य मेघ:। नह बन्धने, तस्य नाध:। गाह् विलोडने, तस्य गाध:। वह-प्रापणे, तस्य वधू:। मद-तृप्तौ, तस्य मधु:।

2.4.4.c. वर्णविकार:''अथाप्युपधा-विकारो भवति, राजा दन्डीति। राजन्, दन्डिन् इति स्थिते ''सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ, इति दीर्घ:। ''न लोप: प्रातिपदिकान्तस्य इति उभयोरपि नकार-लोपे कृते राजा, दण्डी इति, एवमुपधाविकारो भवति।

2.4.4.d. वर्णलोप: आदिलोपेऽन्तलोप: उपधालोपो, वर्णलोपो द्विवर्णलोपश्च वहुविधा: भवन्ति वर्णलोपा:। यथा-अस्त:-स्त:, गम् + क्त = गतम्, जग्मतु: – जग्मु:, तं त्वां याचामि – तत्त्वा यामि।

2.4.4.e. धात्वर्थातिशय:

धात्वर्थातिशयेन धात्वर्थपरिवर्तनेनापि निर्वचनं सम्पादितं भवति। यथा दम उपशमे भाषायां दाम्यति दमयति दान्त: इत्येवमादय: प्रयोगा: भवन्ति, छन्दसि पुन: दमूना अग्निरुच्यते।

पदानां निर्वचनविषये यास्काचार्य: तु स्वच्छन्दप्रवृत्तिशील: दृश्यते, तस्य मते येन केन प्रकारेण निर्वचनम् अवश्यमेव भवेत्, व्याकरणम् अनुसृत्य व्याकरणम् उपेक्ष्य वा, यथोक्तम् – ''न त्वेव न निर्ब्रूयात्। न संस्कारम् आद्रियते। विषयावत्यो हि बृत्तयोभवन्ति। यथार्थं विभक्ती: सन्नमयेत।

2.4.5. निरुक्तानुसारेण निम्नलिखितशब्दानां व्युत्पत्तय:

1. आचार्य:

i) **आचार्य: आचारं ग्राहयति** – अत्र आ-चर् + ण्यत् = आचार्य:, अस्यार्थ-य: आचारशिक्षां ददाति।

ii) **आचिनोत्यर्थान्** – अत्र आ + चि + ण्यत् = आचार्य: अस्यार्थ: य: शिष्याय ज्ञानसंग्रहं करोति।

iii) **आचिनोति बुद्धिमिति वा** – अस्यार्थ य: शिष्यस्य ज्ञानवृद्धिं करोति। अत्रापि आ + चि + ण्यत् = आचार्य:।

2. वीरः

i) **वीरो वीरयत्यमित्रान्** – अस्यार्थः यः शत्रुन् भिनत्ति। वि + ईर् (क्षेपे) + अच् = वीरः।

ii) **वेतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः** – अस्यार्थः यः अरेरभिमुखं प्रचलित। अत्र वीरः शब्दः गत्यर्थकात् वी-धातोः निष्पन्नः। वी + रक् (ऊणादि) = वीरः।

iii) **वीरयतेर्वा** - अस्यार्थः। पराक्रमपद्रदर्शनरतः। अत्र वीरःशब्दः विक्रान्त्यर्थवोधकात् वीरम् इति धातोः निष्पन्नः।

3. ह्रदः –

i) **ह्रदो ह्रादते शब्दकर्मणः** - अस्यार्थः यस्मात् केनापि कारणेन विशेषशब्दैकोत्थितो भवति। अत्रायं शब्दः शब्दार्थकात् ह्राद् धातोः निष्पन्नः।

ii) **ह्रादतेर्वा स्याद्, शीतिभावकर्मणः** अस्यार्थः यः सर्वदैव शीतलास्ति। अत्र शीतलकरणार्थकात् ह्लाद् धातोः निष्पन्नः अयं शब्दः।

4. गोः

गो शब्दः पृथिवीवोधकः। **''गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद् दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति।''**

अत्र 'गमिति धातोः' निष्पन्न शब्दोऽयम्। पुनः गा-धातोरपि शब्दोऽयं निष्पन्नः भवति। यथोक्तम् **''गातेर्वोकारो नामकरणः''** इति। स्तुत्यर्थकात् गा-धातोः निष्पन्नस्यास्य शब्दस्यार्थः पशुवोधकः भवति।

5. समुद्रः

i) **समुद्द्रवन्त्यस्मादापः** – अत्र सम् – उत् + द्रु (गत्यर्थे) + ड (अपादाने) = समुद्र, यस्यार्थः यस्मात् जलमुर्द्धगमनं करोति।

ii) समभिद्रवन्त्येनमापः – अत्र सम् – अभि + द्रु (गत्यर्थे) + ड (कर्मे) = समुद्र, यस्यार्थं यस्याभिमुखे जलं धावितं भवति।

iii) सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि – अत्र सम्-मुद् (हर्षे) + रक् = समुद्र, अस्यार्थः यस्मिन् प्राणिसमूहः भवति।

iv) समुदको भवति – अत्र सम् – उदक + र (मत्वर्थे) – समुद्र, अस्यार्थः यस्मिन् संहतजलराशिः अवस्थानं करोति।

v) समनत्तीतिवा – अत्र सम् – उदी + रक् - समुद्र। अस्यार्थः सः जलसिक्तं करोति। अस्मिन् प्रसङ्गे स्कन्दस्वामिना उक्तम् – एको लीलया भुवनं क्लेदयति अपरो वर्षणेन इति।

6. वृत्रः

i) वृत्रो वृणोतेर्वा - अस्यार्थः यः अन्तरीक्षच्छादनं करोति। अत्र आच्छादनार्थकात् वृत् इति धातोः निष्पन्नः अयं शब्दः। स्कन्दस्वामी मन्यते – वृणोतेराच्छादनार्थस्या; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः इति।

ii) वर्ततेर्वा – अस्यार्थः यः अन्तरीक्षे विष्ठति विचरति वा। अत्र स्थित्यर्थकात् गत्यर्थकाद्वा वृत्-धातोः निष्पन्नः अयं शब्दः यतः उल्लेखं दृश्यते गच्छति दयसौ नभः इत। तदर्थं स्कन्दस्वामिन्य उक्तम् वर्ततेवा गत्यर्थस्य इति। तैत्तिरीयसंहायां निजन्तकात् वृत्धातोः वृत्तशब्दस्योत्पत्ति प्रदर्शिताः।

iii) वर्धतेर्वा – अस्यार्थः यः वर्धितो भवति। अत्र वृद्ध्यर्थकात् वृत् धातोः निष्पन्नः अयं शब्दः।

7. आदित्यः

i) आदत्ते रसान् – अस्यार्थः यः रसमानयति।

ii) आदत्ते भासं ज्योतिषाम् – अस्यार्थः ज्योतिपुञ्जस्य दीप्तिग्रहणं करोति।

iii) आदीप्तो भासेति वा – अस्यार्थः यः दीप्त्यावृतः। आ + दीप् धातोः निष्पन्न अयं शब्दः। अस्मिन् प्रसङ्गे दुर्गाचार्येनोक्तम् – आदीप्तो आवृतो भवति। स्कन्दस्वामिना उक्तम् - ''ज्योतिरतापेक्षा दीप्तः इति।''

iv) अदितेः पुत्रः इति वा।

(8) उषस्

i) उच्छतीति – उच्छ् + अस् = उसस् = उषस्। प्रकारेणानेन निष्पन्नस्यास्य शब्दस्यार्थ: य: अन्धकारस्य विकशितं करोति। अत्र उच्छ्-धातो: विवासनार्थक:

ii) रात्रेरपरकाल:– उषा अर्थात् रात्रेरपरकाल:। तदर्थं दृश्यते 'अन्धकारमुच्छतीत्युमा' इति। दुर्गाचार्येनोक्तम् – ''तस्माद् उच्छतीत्येवमस्या एतस्मिन् कर्मणि सत्या: कर्तरि कारके इत्येतदभिधानं भविता'' इति।

(9) वाक्

'वचे:।' वच् + क्विप् – वाक्। येन मनोगतार्थलाभं भवति। 'वक्तीतिवाक्। दुर्गाचार्येन उक्तम् – ''उच्चवत्यनेनेति वागिन्द्रियम् तत्कार्यं शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्।

(10) उदकम्

तद् यथा 'उनत्तीति सत: ' इति। यदाद्रं करोति, उन्द् (क्लेदनार्थक:) + क्वुन् (कर्तृवाच्ये) = उदक। 'उनत्तीत्युदकम्। अनया व्युत्पत्त्या उन्द् + अक् = उदक।

(11) नदी

नद् (शब्दकरणार्थक) + घञ् + ङीप् = नदी। यास्काचार्येण शब्दस्यास्य निर्वचनं प्रदर्शितम् - ''नदना भवति शब्दवत्य: '' इति। अस्यार्थ: शब्दसर्जनकारी जलप्रवाह:।

(12)अश्व:

i)अश्नुतेऽध्वानम् – अस्यार्थ: य: जीव: पथव्याप्तं करोति।

ii) महाशनो भवति – अस्यार्थ: यस्य महाभोजनं भवति।

(13) मेघ:

'मेहतीति सत:। मिह् + घञ् इति व्युत्पत्या सिञ्चनार्थकात् मिह् धातो: निष्पन्न: अयं शब्द:। अस्यार्थ: य: सिञ्चनं करोति।

(14) अग्नि:

i) अग्नि: अग्रनीर्भवति – अस्यार्थ: य: सर्वग्रगण्य:।

ii) अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते – अस्यार्थ: य: यज्ञेषु प्रगानीतो भवति।

iii) अङ्गं नयति सन्नममान: –अस्यार्थ: य: तेन सह संयुक्तं सर्वं तत्तस्वरूपान्तरितं करोति। शाकपुणि:मन्यते ''त्रिभ्य अख्यातेभ्यो जायत'' इति। इतात् अक्ताद्दग्धाद्वा, नीतात्।

iv) अक्नोपनो भवति – अस्यार्थ: न क्नोपयति न स्नेहयति।

15. जातवेदस्

i) जातानिवेद: - अस्यार्थ: य: समुत्पन्नद्रव्यं जानाति।

ii) जातानि वैनं विदु: - अस्यार्थ: समुत्पन्नद्रव्यं य: जानाति।

iii) जाते जाते विद्यते इति-वा-अस्यार्थ: य: समुत्पन्नद्रव्येषु विद्यते।

iv) जातिवित्तो वा जातधन: - अस्यार्थ: यस्य समीपे समुत्पन्नद्रव्यानि वित्तस्वरूपानि।

v) जातविद्यो वा जातप्रज्ञान: - अस्यार्थ: यस्य समीपे समुत्पन्नद्रव्यानि ज्ञानस्वरूपानि।

16. वैश्वानर:

i) विश्वान् नरान् नयति – अस्यार्थ: य: सर्वान् मनुष्यान् नयति।

ii) विश्वे एनं नरा: नयन्तीति वा – अस्यार्थ: यं मनुष्या नयति।

iii) वैश्वानर: एव स्यात् – प्रत्युत: सर्वानि भूतानि – अस्यार्थ: येन जीव: व्याप्रियते।

17. निघन्टु:

i) निगमा इमे भवन्ति – अत्र नि-गम् –तुण् = निगमयितृ = निगन्तृ =ृनिघन्टु इति भवति। निश्चयेन मन्त्रार्थान् गमयति ज्ञापयति इति निगम:। 'अस्मिन् प्रसङ्गे यास्काचार्येनोक्तम् -''छान्दोभ्य समाहृत्य सामहृत्य समाम्नातास्ते निगन्तव: एव सन्तो निगमनान्निघन्टव: उच्यन्ते औपमन्यव:'' इति।

ii) अपि वा वाऽऽहननादेव स्यु: इमाहृता भवन्ति – अत्र सम् –आ-हन् – समाहन्तु-निघन्टु - इति भवति, यस्यार्थ: यत्र शब्दसमूह: मिलितभावेन परितो भवति।

iii) यद्वा समाहृता भवन्ति – अत्र सम्–आ-ह-समाहर्तृ=समाहन्तु=निहन्तु=निघन्टु इति भवति, यस्यार्थ: यत्र शब्दसमूह: संगृहीतो भवति।

2.4.6 निरुक्तस्य दैवतकाण्डानुसारं मन्त्राणां भेदा:

2.4.6.a .मन्त्रभेदा: निरुक्तानुसारेण मन्त्र: त्रिविध:। ते हि भवन्ति-परोक्षकृत:, प्रत्यक्षकृत:, आध्यात्मिकाश्च।

i) परोक्षकृत: - य: मन्त्र: प्रथमपुरुषे वर्णित: । स एव परोक्षकृत: मन्त्र:। अस्मिन् मन्त्रे नामविभक्ति तिष्ठति। एवं मन्त्रा: प्रथमपुरुषेण वर्णिता:।

उदाहरणानि – 'दिव: इन्द्र ईश पृथिवा:' 'इन्द्राय साम गायत:', 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्', अग्निना रयिश्नवत्, 'इन्द्रेनैतेत्वत्यसवो वेविषाणा:', 'नेन्द्राद् ऋते पवते धामं किञ्चन्' इति।

ii) प्रत्यक्षकृत: - य: मन्त्र: मध्यमपुरुषे वर्णित: स एव प्रत्यक्षकृत: मन्त्र:।

उदाहरणम् - 'तमिन्द्र बलादधि', 'वि न इन्द्र मृधो जहि'

iii) आध्यात्मिक: य: मन्त्र: सर्वदा उत्तमपुरुषे वर्णित: स एव आध्यात्मिकमन्त्र:। अस्मिन् मन्त्रे अहमिति सर्वनामपदम् विद्यते। अस्मिन मन्त्रे आध्यात्मिकता वर्तते।

उदाहरणम् – अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि, इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति, इन्द्रो वैकुण्ठ, अहं रुद्रै:।

2.4.6.b 'देवतास्वरूपनिरुपणम्

यास्काचार्यस्य मतानुसारेण देवानां स्थानम् त्रिविधम्। तथाहि उच्यते – 'तिस्र: एव देवता नैरुक्ता:'।

i) पृथिवीस्थानीय:- अग्नि: वृहस्पति:, सोम:।

ii) अन्तरीक्षस्थानीय:- वायु:, इन्द्र:, रुद्र:।

iii) द्युलोकस्थानीय:- सूर्य:, सवितृ:, उषस्, अश्विनौ, वरुण:, विष्णु:।

आचार्यानां मतानुसारेण देवानां स्वरूपम् चतुर्विधम् – पौरुषविध्यम्, अपौरुषविध्यम्, नित्यमौभयविध्यम्, कर्मार्थात्मोभयविध्यम्। परन्तु निरुक्तनये देवतायाः स्वरूपः त्रिविधः-पुरुषविधः, अपुरुषविधः, उभयविधश्च।

पुरुषविधः - 'चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति, तथाभिधानानि, पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तुयन्ते। पौरुषविधिकैः कर्मभिः।

अपुरुषविधः - यद्दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्,। यथा अग्निः, वायुः।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. निरुक्तानुसारं पञ्चमो भाविकारः कः ?

   (a) जायते (b) अपक्षीयते (c) वर्धते (d) विनश्यति

2. समुद्द्रवन्त्यस्वादाप इत्यनेन को निर्दिश्यते –

   (a) मेघः (b) ह्रदः (c) समुद्रः (d) नदी

3. चित्त् इति निपातो वर्तते –

   (a) निषेधार्थे (b) उपमार्थे (c) शब्दार्थे (d) प्रयोगार्थे

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	21	b	2.4.2.e.3
2	22	c	2.4.5
3	23	b	2.4.2.a.5.i

December - 2012

1. निरुक्तग्रन्थे काण्डसंख्या वर्तते ?

   (a) चतुर्दश (b) द्वादश (c) पञ्च (d) त्रीणि

2. निरुक्तानुसारं तृतीयो भावविकार: क: ?

   (a) अस्ति (b) वर्धते (c) विनश्यति (d) विपरिणमते

3. चित् इति निपातो वर्तते

   (a) कुत्सार्थे (b) निषेधार्थे (c) अभावार्थे (d) विकल्पार्थे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	7	d	2.4.2
2	22	d	2.4.2.e.3
3	24	a	2.4.2.e.5.i

June - 2013

1. कति भावविकार: ?

   (a) सप्त (b) षट् (c) अष्ट (d) दश

2. उच्छतीति निरुक्त्या उच्यते ?

   (a) वाक् (b) उदकम् (c) ऊषा: (d) आदित्य:

3. वा इति निपातो वर्तते-

   (a) निषेधार्थे (b) विचारणार्थे (c) उपमार्थे (d) प्रयोगार्थे

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	11	b	2.4.2.e.3
2	23	c	2.4.5
3	24	a	2.4.2.a.5.ii

December - 2013

1. अन्तरीक्षस्थाना देवता अस्ति –

   (a) अश्विनौ (b) अग्नि: (c) इन्द्र: (d) सूर्य:

2. समुचितं सम्वन्धं प्रस्थापयत –

(a) सत्त्व प्रधानानि	(1) निघन्टव:
(b) निगमा इमे भवन्ति	(2) तद्यथा-पादक:, पक्ति:
(c) संविज्ञातानि तानि	(3) नामानि
(d) तदत्र्य उभे	(4) भावप्रधान भवात:

	(a)	(b)	(c)	(d)
A	1	2	3	3
B	2	1	4	4
C	3	1	2	4
D	4	3	2	1

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	20	c	2.4.6.b
2	21	c	2.4.2.a.1 / 2.4.2.e.2

December - 2014

1. भाव-काल-कारक-संख्याश्च इति चत्वार: - अर्था: भवन्ति -

   (a) नाम्ना (b) निपातस्य (c) उपसर्गस्य (d) आख्यातस्य

2. वैदिकशब्दानां सविस्तरं विवेचनं कुत्र उपलभ्यते ?

   (a) व्याकरणे (b) कल्पे (c) निरुक्ते (d) शिक्षायाम्

3. अर्थाबोधे निरपक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तत् –

   (a) निरुक्तम् (b) व्याकरणम् (c) छन्दस् (d) ज्योतिषम्

4. निघन्टु इति वैदिककोशस्य भाष्यरुपेण अस्ति –

   (a) छन्दसूत्रम् (b) महाभाष्यम् (c) निरुक्तम् (d) शिक्षासूत्राणि

5. उनत्तीति निरुक्त्या अभिधीयते –

   (a) उदक् (b) उषस् (c) आदित्य (d) अग्नि:

6. कति भाविकारा: –

   (a) पञ्च (b) षड् (c) सप्त (d) नव

7. वर्णलोपस्य उदाहरणमस्ति –

   (a) आस्थत् (b) ज्योति: (c) गतम् (d) द्वार:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	10	a	2.4.2.e.2
2	11	c	2.4.2
3	12	a	2.4.2
4	19	c	2.4.2
5	22	a	2.4.5
6	23	b	2.4.2.e.3
7	24	c	2.4.4.d

December - 2015

1. यास्कीयनिरुक्तग्रन्थे कान्डानि विद्यन्ते

   (a) पञ्च (b) त्रीणि (c) अष्ट (d) दश

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	23	b	2.4.2

June - 2016

1. यास्कमते पदानां प्रकारा: कति भवन्ति ?

   (a) चत्वार: (b) पञ्च (c) द्वौ (d) षड्

2. षड्भाविकारे कतमो नास्ति – ?

   (a) जायते (b) नश्यति (c) वर्धते (d) स्मरति

3. 'नैगमकान्डम्' कस्मिन् ग्रन्थे वर्तते ?

   (a) आपस्तम्वगृह्यसूत्रे (b) निरुक्ते (c) गौतमधर्मसूत्रे

4. तिस्र एव देवता इति कथनमस्ति – ?

   (a) निरुक्ते दैवतकाण्डे (b) ऋक् प्रातिशाख्ये (c) निरुक्ते द्वितीयेऽध्याये (d) अथर्ववेदे राष्ट्राभिवर्धनसूक्ते

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	12	a	2.4.2.a
2	13	d	2.4.2.e.3
3	15	b	2.4.2
4	55	a	2.4.6.b

January - 2017

1. निरुक्तसारेण 'अति' इत्यस्य उपसर्गस्य कोऽर्थः ?

   (a) निषेधः (b) एकीभावः (c) पूजा (d) अनादरः

2. निरुक्तसारेण चित् इत्यस्य निपातस्य अर्थो नास्ति – ?

   (a) प्रतिषेधः (b) उपमा (c) वर्धते (d) अवकुत्सितः

3. निरुक्ते अधोलिखितेषु उपधाविकारस्य उदाहरणमस्ति ?

   (a) प्रत्तम् (b) स्तः (c) गत्व (d) राजा

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	1	c	2.4.2.a.4
2	2	a	2.4.2.e.5.i
3	3	d	2.4.4.c

June - 2018

1. नामाख्याताभ्यां वियुक्ता अपि उपसर्गा: वाचका: भवन्तीति क: मन्यते ?

   (a) वार्ष्यायणि: (b) शाकटायण: (c) गार्ग्य: (d) कौत्स:

2. परिशिष्टभागमतिरिच्य निरुक्ते कति अध्याया: सन्ति –

   (a) सप्त (b) द्वादश (c) पञ्च (d) चतुर्दश

3. 'बृक्षस्य नु ते पुरुहूत: वया:' इत्यत्र नु विद्यते –

   (a) उपमार्थीय: (b) हेत्वपदेशार्थीय: (c) अनुप्रश्नार्थीय: (d) अवकुत्सार्थीय:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	c	2.4.2.a.4
2	10	b	2.4.2
3	17	a	2.4.2.e.5.i

2.4.7 वैदिक व्याकरणम्

वैदिक-व्याकरणस्य महत्त्वम् अनुभूयते पदे पदे। 'Vedic Grammar' इत्यस्य रचयिता – Macdonell इति महोदयः।

2.4.7.a शब्दरूपस्य वैचित्र्यम्

वैदिकभाषायां शब्दरूपस्य वैचित्र्यं प्राचुर्यश्च आसीत्। वेदेषु स्वरान्तशब्दरूपेषु विभक्तिसु अनेकाः विकल्पाः प्रायोगाः आसन्। परन्तु कालक्रमेण तेषां प्रयोगः लुप्तः जातः। यथा – अकारान्त-पुंलिङ्ग-शब्दस्य रूपाणि —

प्रथमायाः एकवचने - नराः / नरासः / देवाः / देवासः

तृतीयायाः बहुवचने - नरैः / नरेभिः; पूर्वेभिः

तृतीयायाः एकवचने - देवेन / देवा

षष्ठ्याः वहुवचने - देवानाम् / देवाम्; चरथाम्

अकारान्त क्लीवलिङ्गे - भुवनानि / भुवना

वेदे मौलिकाकारान्त एकाक्षराः शब्दाः -

पुंलिङ्गम् - दा, स्था, जा, त्रा, प्रभृतयः

स्त्रीलिङ्गम् - जा, सा, मा, ब्रा, क्षा, ग्रा प्रभृतयः

मौलिक शब्दाः - पुर् , स्वर्

साधितशब्दाः - देवृ, स्वसृ, उधृ, अहर् प्रभृतय।

तर्-भागान्तशब्दाः - पितृ, मातृ, दातृ, भ्रातृ प्रभृतयः।

2.4.7.b

ii) तुमर्थक-प्रत्ययः तुमुन - प्रत्ययविषये पाणिणिना उक्तम् - 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'। तुमुन् प्रत्ययस्य उदाहरणं खलु - ब्रह्मकर्म कुर्तं भवन्तमहंवृणे।

वैदिकभाषायां तुमुन् प्रत्ययं विना अनेकाः प्रत्ययाः विद्यन्ते। ते हि भवान्ति - से, असे, अध्यै, तवै, तवे, तोस् च।

वच् + से = वक्षे, जीव् + असे = जीवसे, गम् + अध्यै = गमधै, दा + तवै = दातवै, कृ + तवे = कर्तव्ये।

पाणिनिनये 'तवे' इति प्रत्ययः त्रिविधः - तवे, तवेङ् तवेन् च।

2.4.7.c (iii) लेट् - लकारः

व्याकरणे दश लकाराः विद्यन्ते। वेदे लेट् नाम्ना एकः लकारः व्यवह्रियते। लेट्-लकारः चुक्तिनिष्पादनार्थे, स्वाभाविक - निष्पतर्थे, औचित्यार्थे इत्याद्यर्थे व्यवह्रियते। यथा - अहम् एव पशूनाम्, ईशे, मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै प्रभृतयः।

Previous Year's Questions

December - 2012

1. देवास: इति प्रयोग: ?

   (a) तान्त्रिक: (b) वार्तिक: (c) छान्दस: (d) ऐतिहासिक:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	c	2.4.7.a

June - 2018

1. वेदेष्वेव प्रयुज्यते प्रत्ययः –

   (a) अध्यै (b) तुमुन् (c) क्त्वा (d) क्त

2. Vedic Grammar - इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य प्रणेता वैदेशिको विद्वान् कः ?

   (a) एच. टि. कोलब्रुक् (b) एफ. मैक्समूलरः (c) ए. मैक्डानलः (d) एच. विल्सनः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	7	a	2.4.7.b
2	13	c	2.4.7.a

2.5 वैदिक स्वर:

वैदिकसाहित्ये स्वरस्य महती भूमिका अनुभूयते पदे पदे। 'स्वयं राजन्ते इति स्वर:'। स्वरेण विना शुद्ध: अर्थयुक्तश्च वेदपाठ: भवितुं नार्हति। स्वर: प्रधानत: त्रिविध:। तथाहि उच्यते —

''उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रय: स्वरा:।''

परन्तु विभिन्नेषु ग्रन्थेषु स्वरस्य विभागवैचित्र्यं परिलक्ष्यते। तथाहि —

(i) ऐतरेयब्राह्मणे – एकस्वर:

(ii) कात्यायणनये – उदात्त: अनुदात्तश्च

(iii) पाणिनिमते – उदात्त: अनुदात्त: स्वरितश्च

(iv) तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये – उदात्त; अनुदात्त: स्वरित: प्रचयश्च

(v) नारदशिक्षायाम् – उदात्त: अनुदात्त: स्वरित: प्रचय: निघातश्च।

(vi) पतञ्जले: महाभाष्ये – स्वर: सप्तविध:। उदात्त: उदात्ततर अनुदात्त: अनुदात्ततर:, स्वरित: स्वरिततर: एकश्रुतिश्च।

(vii) ऋक्प्रातिशाख्ये त्रिविधस्वर: उल्लिखितोऽस्ति।

(viii) वैदिकस्वरप्रिक्रियाया: वृत्तिकार: भवति कात्यायन:।

2.5.1 उदात्तस्वर: अस्य लक्षणं पाणिनिना उक्तम् –

उच्चैरुदात्त: (अष्टाध्यायी – 1.2.29)

इत्यस्य सूत्रस्य अर्थोभवति तल्वादिषु सभागेषु स्थानेषुर्ध्वभागे निष्पन्नोऽज् उदात्तसंज्ञ: स्यात्। उदात्त स्वरेण सम्बन्ध: स्वरणीया: तथ्या: भवन्ति —

(i) साधरणत: प्रत्ययस्य आदौ उदात्तस्वरो भवति

(ii) उपसर्गस्य प्रथमाक्षर: उदात्तस्वर:

(iii) वहुव्रीहिसमासे प्रथमपदमुदात्त: भवति।

(iv) द्वन्द्वसमासमय: उत्तरपदमुदात्तो भवति।

(v) प्रातिपदिकस्य प्रथमे अक्षरे उदात्तस्वरो भवति।

(vi) साधारणत: अव्ययस्य प्रथमे अक्षरे उदात्तस्वर भवति।

अनुदात्तस्वर: - अस्य लक्षणं भवति –

नीचैरनुदात्त : (अष्टाध्यायी – 1.2.30)

इत्यनेन सूत्रेण ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञ: स्यात्। अनुदात्तस्य चिह्नम् अधस्थले एका रेखा संकेतरूपेण विद्यते। यथा – शीर्षा। अनुदात्तस्वर: सर्वत्र चिह्नित: भवति, अत: अनुदात्तवर्णानामभिज्ञाने काठिन्यं नास्तेव। साधारणत: धातो: स्वर: अनुदात्त:।

2.5.3 स्वरितस्वर: पाणिनिना अस्य लक्षणविषये उक्तम् —

''समाहार: स्वरित:।''

अर्थात् यस्मिन् स्वरे उदात्तानुदात्तयो: वर्णधर्मौ मिश्रितौ स्त:। स एव स्वरितस्वर। स्वरितस्य उदाहरणं खलु – पुरुष:

स्वरितस्य विभाग: - द्विविध: (i) सामान्य: अजात्य: वा

(ii) स्वतन्त्र: जात्य: वा

सामान्य: स्वरित: - पञ्चविध: - तैरोव्यञ्जन:, वैवृत्त:, तैरोविराम: ताथाभाव्य: प्रातिहितश्च।

स्वतन्त्र:स्वरित: - द्विविध: - सन्धिज: असन्धिजश्च।

सन्धिज-स्वरित: त्रिविध: अभिनिहित: क्षैप्र:, प्रश्लिष्टश्च।

जात्यस्वरित: असन्धिजस्वरित: नाम्ना परिचीयते।

सामवेदीया: षड्ज- माध्यम- पञ्चम- स्वरा: स्वरिते अन्तर्भवन्ति।

स्वरविषये कोचित् तथ्या: प्रदीयन्ते –

- सामवेदे उदात्त – 1, अनुदात्त – 2, स्वरित – 3
- म्याक्डोनाल इति महोदयस्य मतानुसारेण स्वर: संगीतेन सम्बन्धयुक्त:।
- एकश्रुतिस्वरो भबति प्रचय:।
- प्रचयो भवति – स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्
- तन्त्रस्वरो भवति संहितास्वर:
- जपमन्त्र: स्वरसहयोगेन उच्चारितो भवति
- स्वरत्रयस्य उदाहरणं खलु —

ॐ = अ + उ + म्

↓ ↓ ↓

अनुदात्त: स्वरित: उदात्त:

- स्वरत्रयस्य उच्चारणमात्रा —

अनुदात्त: — $\frac{1}{6}$ क्षणम्

उदात्त — $(\frac{1}{6}) \times 2.5$ क्षणम्

स्वरित: — $(\frac{1}{6}) \times 3$ क्षणम्

Previous Year's Questions

June - 2012

1. मन्त्रेषु अनुदात्तस्वराङ्कनं क्रियते - ?

   (a) मध्ये (b) उपरिष्टात् (c) अधः (d) वामतः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	c	2.5.2

December - 2014

1. उच्चैरुदात्तः नीचैरुदात्तः समाहारः स्वरितः इति सूत्राणां सूत्रकारः कः ?

   (a) पतञ्जलिः (b) पाणिनिः (c) सायनः (d) यास्कः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	10	b	2.5

December - 2015

1. वैदिक स्वरप्रक्रियाया; वृत्तिकार: क: ?

(a) भट्टोजि दीक्षित: (b) पाणिनि (c) पतञ्जलि: (d) कात्याान:

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	9	d	2.5

January - 2017

1. अधस्तनेषु स्वरितस्वरस्य भेदोऽस्ति ?

   (a) क्षैप्रः (b) सन्नतरः (c) निघात; (d) सन्नतमः

2. ऋग्वेदीय-शाकलसंहितायाम् उदात्तस्वरः केन प्रकारेण प्रदर्श्यते ?

   (a) अ॒ (b) आ॑ (c) अ७ (d) अ (अचिह्नितम्)

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	10	a	2.5.3
2	11	d	2.5.1

2.6 वैदिकव्याख्या पद्धति:

वेद: समुद्रवत्। तस्य सम्यग्रुपेण व्याख्या भवितुं नार्हति। तथापि वैदिकव्याख्याकारा: भिन्नपद्धर्तिर्माध्यमेन वेदस्य भाष्यं चक्रु:।

वैदिकव्याख्या पद्धति: प्रधानत: त्रिविधा - (i) पाश्चात्यपद्धति: (ii) भारतीयपद्धति (iii) आध्यात्मिकपद्धति:। अपि च वेदमन्त्राणां त्रिविधा प्राचीनतमा व्याख्यास्ति - आध्यात्मिक आधिभौतिक - आधिदैविकरूपेण।

(i) अस्मिन् प्रसङ्गे विभिन्नानां व्याख्याकाराणां मतानि तेषां व्याख्या: प्रदीयन्ते –

1. **यास्काचार्य**: अयं महोदय: आध्यात्मिक पद्धतिम् अवलम्व्य वेदस्य व्याख्यां चकार। यास्काचार्य: वैज्ञानिक पद्धत्या वेदस्य व्याख्यां कृतवान्। यास्कप्रणीते निरुक्ते वैदिक-शब्दार्थज्ञानस्य प्रक्रिया वर्णिताऽस्ति। वैदिकमन्त्राणां सार्थकतां प्रतिपादयन् निरुक्तकार: यास्क: लिखति वेदा: वैदिकमन्त्रा: वा सर्वथा सार्थका: एव सन्ति। यास्केन त्रिविध: व्याखाविधि स्वीकृत।

2. **स्कन्दस्वामी:** ऋग्वेदस्य प्राचीनतम: भाष्यकार: स्कन्दस्वामी। अनेन महोदयेन वेदस्य याज्ञिकव्याख्या कृता। अस्य महोदयस्य पितु: नाम भर्तृध्रुव:। अस्य समयकाल: ख्रीष्टीय-सप्तम-शतक:।

3. **नारायण: भद्गीथश्च:** वेङ्कटमाधवेन उक्तम् - ''स्कन्दस्वामी नारायण उद्गीथ इति ते क्रमात्। चक्रु: सहैकमृग्भाष्यां पदवाक्यार्थगोचरम्। एतौ भाष्यकारौ सप्तमशतकस्य समसामयिकौ।

4. **वेङ्कटमाधव:** अस्य आविर्भावकाल: ख्रीष्टीय एकादश शतक:। दक्षिणापथस्य चोलदेशे स अवसत्। तस्य पितु: नाम माधव:। माता च सुन्दरीदेवी। तस्य रचना भवति - ''ऋग्वार्थदीपिका।''

5. **सारणाचार्य:** भाष्यकारेषु प्रसिद्ध: भाष्यकार: सायानाचार्य:। अस्य समयकाल: चर्तुदश-शतक:। सायणस्य पिता भवति मायण: माता च श्रीमति:। सायणस्य भ्रातृद्वयौ माधवभोगनाथौ। सायाणाचार्यस्य गुरु: श्रीकन्ठनाथ:। सायणाचार्य: अन्ध्रप्रदेशीय: ब्राह्मणरासीत्। तथा च भारद्वाजगोत्रीय: ब्राह्मण: आसीत्। स प्रथमवुक्कस्य सेनापति: आसीत्। सायणाचार्य: प्रथमे तावत् कृष्णयजुर्वेदस्य तेत्तीरीयशाखाया: भाष्यं चकार। तत: ऋग्वेदस्य शाकलशाखाया:, शुक्लयजुर्वेदस्य कान्वशखाया: सामवेदस्य कौयुमशाखाया: भाष्यं रचितवान्। सायणाचार्यस्य भाष्यस्य नाम 'वेदार्थप्रकाश: तथा च माधवभाष्यम् नाम्ना एकं भाष्यं प्राप्यते। सायाणाचार्य: सर्वसाकुल्येन अष्टादश भाष्याणि चकर। सायणस्य व्याख्यापद्धतियस्ति याज्ञिकी।

6. **हलायुध:** हलायुध: राज्ञ: लक्षणसेनस्य धर्माध्यक्ष: आसीत्। समयकाल: त्रयोदश शतक:। हलायुधस्य पितु: नाम धनञ्जयमिश्र: हलायुध: कान्व-यजुर्वेदसंहिताया: स्वकीयं विशिष्टं चकार, हलायुधेन ब्राह्मणसर्वस्व, मीमांसासर्वस्वम्, वैष्णवसर्वस्वम्, पण्डितसर्वस्वम्, शैवसर्वस्वञ्च पञ्चग्रन्था: विरचिता:।

7. **भट्टभास्कर:** यजुर्वेदस्य प्राचीनतम: भाष्यकार: भट्टभास्कर:। स कौशिक गोत्रीय: ब्राह्मण: आसीत्। अस्य समयकाल: ख्रीष्टीय एकादश शतक:।

8. **क्षुर:** अयं महोदय तैत्तिरीयसंहिताया: भाष्यं चकार।

9. **वेङ्कटेश:** तेत्तीरीयसंहिताया: भाष्यं कृतवान् सप्तमकान्तस्य उपरि।

10. **शत्रुघ्न:** अयं महोदय: कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहिताया: भाष्यं रचितवान्। अस्य भाष्यस्य नाम 'मन्त्रार्थदीपिका'

11. **महीधर:** नागरवंशीयस्य महीधरस्य जन्म काश्यां बभूव। स्व: यजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखाध्यायी ब्राह्मण: आसीत्। महीधरेण कृतं भाष्यं 'वेददीप:'। महीधरस्य समयकाल: ख्रीष्टीय सप्तदश शतक:। 'तन्त्रमहोदधि' इति ग्रन्तस्य प्रणेता महीधर:।

12. **स्वामी दयानन्द:** स्वामी दयानन्द: शुक्लयजुर्वेदस्य याध्यन्दिनशाखाया: भाष्यं चकार। स्वामीदयानन्द: हिन्दिभाषायां ऋग्वेदस्य भाष्यं चकार। समयकाल: उनविंशशतक:। दयानन्दस्य गुरो: नाम विरजानन्द:।

13. **अनन्ताार्य:** अयं महोदय: काण्वसंहिताया: भाष्यं चकार। पितु: नाम नागेशभट्ट:। माता च भागीरथी देवी समयकाल अष्टादशशतक:। अस्य रचना 'भावार्थदीपिका' अपि च अनन्ताार्यस्य वेदार्थदीपिका, काण्वायनस्मार्त-मन्त्रार्थदीपिका, कण्वकण्ठाभरणम् प्रभृतय: ग्रन्था: विद्यन्ते।

14. **माधवाचार्य:** सामवेदस्य कौथुमशाखायां प्राचीनतम: भाष्यकार: माधवाचार्य:। अस्य पितु: नाम नारायण:। माधवेन प्राणीतं भाष्यं 'सामविवरणम्'। सामविवरणस्य द्वौ भागौ स्त:। छन्दसिकाविवरणम्, उत्तरविवरणञ्च।

15. **गुणविष्णु:** सामवेदस्य एक: भाष्यकार: गुणविष्णु:। अस्य भाष्यग्रन्थस्य नाम 'साममन्त्रव्याख्यानम्'। अयं महोदय: मिथिलाया: अधिवासी आसीत्।

16. **भरतस्वामी** सामवेदस्य द्वितीय: भाष्यकार: भरतस्वामी। अस्य समयकाल: त्रयोदश शतक:। अस्य पितु: नाम नारायण:, मातु: नाम च यज्ञदा।

17. **दैवज्ञसूर्यपण्डित:** एष: सामवेदस्य एक: प्रसिद्ध: भाष्यकार:। अस्य पितु: नाम ज्ञानराजा।

18. **उव्वट:** उव्वट: माध्यनन्दिनशाखायां कृत्घ्नं भाष्यं चकार। स सम्माटाचार्यस्य भ्राता आसीत्। अस्य पितु: नाम व्रजट:। अस्य विद्वद्वरस्य वेदविदुष: चत्वारो ग्रन्था: समुपलभ्यन्ते - ऋक् प्रातिशाख्यटीका, ऋक्सर्वानुक्रमणी-भाष्यम्, यजु:प्रतिशाख्यटीका, ईशावास्योपनिषदभाष्यञ्च।

ब्राह्मणसाहित्यम्

प्रतिपाद्यविषय: यस्मिन् ग्रन्थे वैदिक कर्मण: यागयज्ञस्य निर्देश: समुपलभ्यते तदेव ब्राह्मणम्। सायणस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्यविषय: द्विविध: विधि: अर्थवादश्च। तथाहि उच्यते –

''द्विविधं ब्राह्मणं - विधिरर्थवादश्चेति।''

आपस्तम्भस्य मतानुसारेण ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्यविषय: षट्विध: - विधि: अर्थवाद:, निन्दा, प्रशंसा, पुराकल्प: परकृतिश्चेचि। साधारणत: ब्राह्मणस्य प्रतिपाद्य विषय: -विधि: अर्थवाद: उपनिषद् च।

विधे: प्रकार: शवरस्वामी तस्य शावरभाष्ये विधे: दश-प्रकारान् उल्लिखितवान् - (i) हेतु: (ii) निर्वचनम् (iii) निन्दा (iv) प्रशंसा (v) संशय: (vi) विधि: (vii) परिक्रिया: (viii) पुराकल्प: (ix) व्यवधारणम् (x) उपमानम्। तथाहि उच्यते शावरभाष्ये –

''हेतुर्निवचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधि:।

परिक्रिया पुराकल्पो व्यवधारण कल्पना।

उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु।।'' (शा.भा. २/१/३३)

(i) **विधि:** विशेष: विशेष: यज्ञकर्मण: अनुष्ठानस्य निर्देश विधिरुच्यते।

(ii) **अर्थवाद:** वैदिकक्रिया: व्याख्यामूलकालोचना भवति अर्थवाद:

(iii) **निन्दा:** विरोधीमतस्य समालोचना खण्डनं वा निन्दा उच्यते।

Previous Year's Questions

June - 2012

1. यज्ञविधिमधिकृत्य मन्त्रव्याख्यानं क्रियते - ?

   (a) अरविन्देन (b) विन्टरनित्सेन (c) दयानन्देन (d) सायणेन

2. एकु अर्वाचीनो वेदभाष्यकारो न वर्तते –

   (a) मेक्समूलर: (b) वेबर: (c) अरविन्द: (d) सायण:

Answer with Reference

Sl. No.	Q. Sl. No.	Answers	Reference
1	7	d	2.6
2	8	d	2.6

December - 2012

1. यास्केन कतिविधः व्याख्याविधिः स्वीकृतः ?

   (a) त्रिविधः (b) पञ्चविधः (c) चतुर्विधः (d) अष्टविधः

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	8	a	2.6

June - 2013

1. सयेणस्य व्याख्यापद्धतिरस्ति ?

   (a) वैज्ञानिकी (b) याज्ञकी (c) तान्त्रिकी (d) ऐतिहासिकी

2. वेदमन्त्रानां त्रिविधा प्राचीनतमा व्याख्या भवति ?

   (a) याज्ञिक-वैज्ञानिक-आधि-दैविकरूपेण

   (b) आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकरुपेण

   (c) याज्ञिक-ऐतिहासिक-आधिदैविकरूपेण

   (d) आध्यात्मिक-याज्ञिक-भाषावैज्ञानिकरूपेण

Answer with Reference

SL. No.	Question SL.NO	Answer	Reference. No
1	6	b	2.6
2	7	b	2.6